

A. Or.

4354

A. or. 4354

~~Dschaswatsinhji~~
Jasavantsinghe

20

1875

भाषाभूषण

महाराज श्री जशवर्तिसह कृत

लुप्तोपमाविलास

प्राचीन

उपमासंग्रह

कवि हीराचंद कानजी कृत

ओ त्रंशे ग्रंथो,

तेनी गुणरातो भाषामां टीका करीने,

कवि हीराचंद कानजी

मुंजर्ग मध्ये

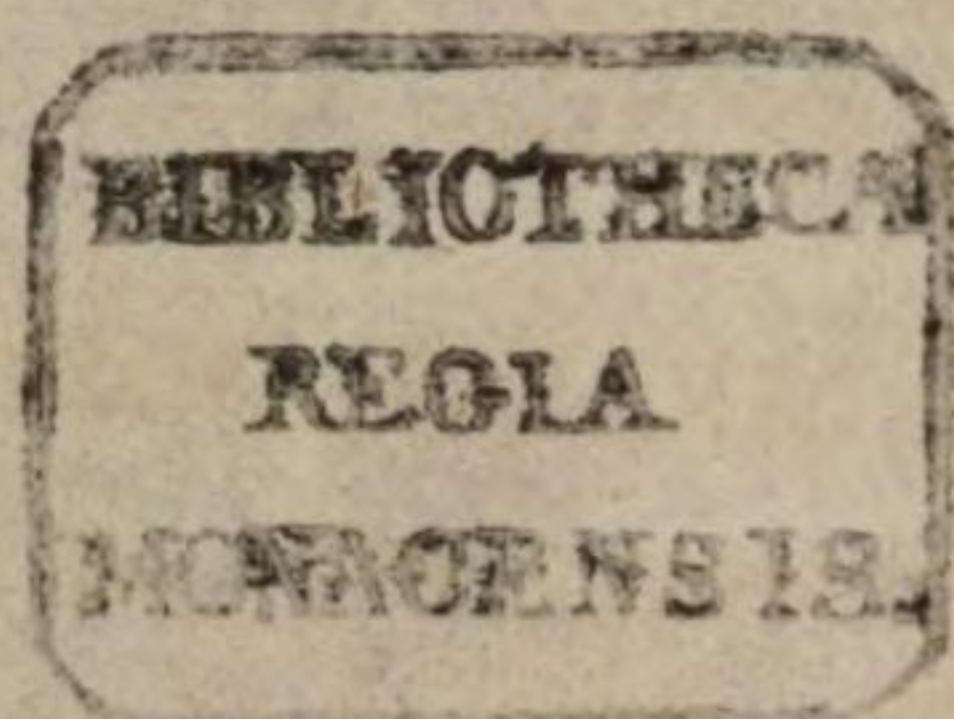
जगन्त स्टाक प्रेसमां छपावी प्रगट कर्याछे.

संवत् १८२२—शक १७८७

सन १८६६

रज्जूर कर्याछे.

वि. वि. वि. वि.

BHASHA BHUSHAN,

BY

THE LATE MAHARAJAH JASWATSINHJI.
OF JOUDHPORE IN MARWAR;

WITH

LUPTOPAMA VILASA,
FROM AN OLD MANUSCRIPT;

and

UPAMA SANGRAHA
WITH COMMENTARIES IN GUJRATI.

MADE AND PUBLISHED BY

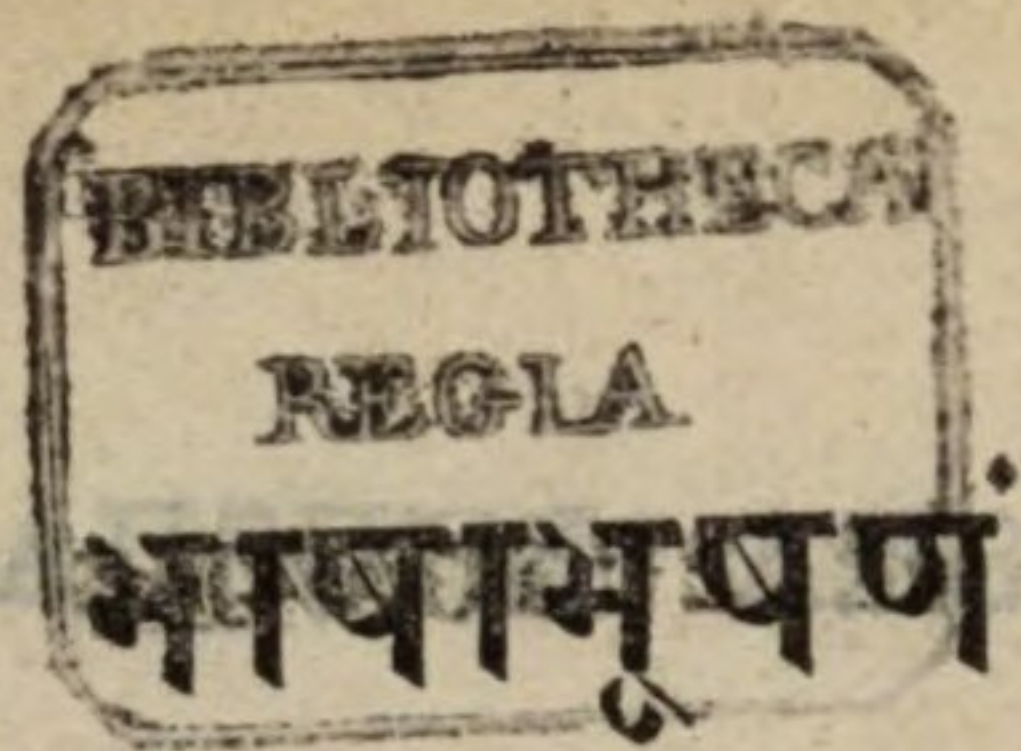
KAVI HIRACHAND KANJI.

BOMBAY

PRINTED AT THE "JOINT STOCK PRESS."

1866.

Registered under Act XX. of 1847.

महाराज श्री जशवत्सिंह कृतं

लुप्तोपमाविलासः

प्राचीन ;

उपमासंग्रहः

कवि हीराचंद कानजी कृतः

अथे त्रंशे ग्रंथे,

तेनी गुजराती भाषाभां टीका करीने,

कवि हीराचंद कानजी

मुंज्यर्धमध्ये

बलान्त स्याक प्रेसभां छपावी प्रगट कर्याछे.

संवत् १८२२—२१३ १७८७

सन १८६६

रज्जुकर कर्याछे.

किंमत १४ आना.

TO,

Somnarayen Murnarayan, Esq.

**LATE TUTOR TO HIS HIGHNESS
THE NABOB OF JUNAGUR:
AND NOW AN EXCHANGE AND
STOCK BROKER, BOMBAY,**

FIVE
&c. &c. &c.

THESE FOLLOWING PAGES ARE

RESPECTFULLY DEDICATED

BY

HIS OBEDIENT FRIEND,

KAVI HIRACHAND KANJI.

રાજ્ય શ્રી સોમનારાયણ નરનારાયણ,

જુનાગઢના નવાખના માજી શિક્ષક,

અને હમણા હુંડી તથા શેરના દલાલ ;

એએને

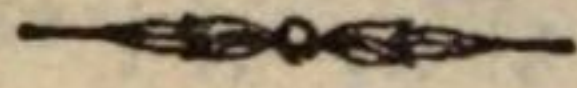
આ સત્રીક ગ્રંથો,

એના પ્રકટ કર્તાએ,

અતિ આદર પૂર્વક

અર્પણ કર્યાછે.

પ્રસ્તાવના.

મારવાડ દેશની રાજવાની જોધપુર સહિર, તેની રાજચગાદી
ઉપર મહારાજ જયવત્સિંહજી રાજ્ય કરતા હતા. તે દિલ્હીના
ખાદશાહ શાહજહાનના સહેબદા દારાના મામા થાતા હતા.
તે દારાને તેના ન્હાના ભાઈ ઓરંગઝેબે મરાવી નાખ્યો, તે
ખાખત સંવત્ ૧૭૦૫ થી તેણે ઓરંગઝેબ સાથે ઘણી લડાઈ
કરી એવા સૂરવીર હતા. રસાલંકારમાં તે ઘણા પ્રવીણ
હતા. તેણેજ આ ભાષાભૂષણ નામે ગ્રંથ કર્યો છે. તે મધ્યે
બે ભાગ છે. તેના પહેલા ભાગમાં રસનું વર્ણન તો ફક્ત
નામ માત્રજ છે: તેનો ટીકા મેં સર્વે લક્ષણ ખાંધીને કરી છે.
બીજો ભાગ અલંકારનો છે. તે એણે ચંદ્રલોક નામે
સંસ્કૃત ગ્રંથ ઉપરથી કર્યો છે. તે ચંદ્રલોકમાં લક્ષણ અને
ઉદાહરણ બેય એકજ શ્લોકમાં એટલે ૩૨ અક્ષરમાં શ્રીજયદેવ
કવિ ચક્રવર્તિ લાવ્યા છે. તેમજ જયવત્સિંહજી પણ એકજ
દોહામાં લાવ્યા છે. તેથી ગ્રંથની શોભા ઘણી થઈ છે.
તેમાં ઉદાહરણ કેટલાંક તેનાં તે, ને કેટલાંક નવાં નાખ્યાં છે. તેમાં
ઘણાંક સ્ત્રી ઉપર છે તે પ્રત્યક્ષ જણાય છે તેથી ટુંકી બુદ્ધિવાળાને
પણ તરત સમજાય છે. અને એની વિદ્વતાનો જશ હજી

સુધી બુદ્ધિવાળા કહેતાજ આવેછે. એ રીતે એ રાજા શૂરાતનમાં
ને વિદ્વત્તામાં પૂરા હતા તે રાજનીતિમાં ચતુર હોય તેમાં શું પુછવું?

આ ગ્રંથ લખાતાં લખાતાં ઘણો અશુદ્ધ થઈ ગયો
હતો. તેમાં કોય અક્ષર, કાનો, માત્ર આદિ ઘટતાં વધતાં કરીને
છંદ અને અર્થ સરજ દેખાય તેવા કર્યોછે. તે ઉપરાંત
કોય ડોકાણે ગ્રંથ કર્તાની કચ્ચાઈ દેખવામાં આવી છે, તે
ડોકાણે મેં ચંદ્રાલોક જોઈને જીના પાઠ રદ કરીને નવા
પાઠ નાખ્યાછે, તે આ ડોકાણે જીના પાઠ અને નવા પાઠ
બેય જાણુવા સાર લખ્યાછે તે બાંતિ જના સાર સમજવાળા
એ જોવા. તે બીજા પ્રકરણના દોહાના આંક ઉપરથી જોવા.

દોહાંક. { જુનો અતિશયોક્તિ ભેદક સર્વે । રહિ
વિધિ બરનત જાત ॥

૩૧. { નવો અતિશયોક્તિ ભેદક વહેં । જો અ-
તિ ભેદ દિલાત ॥

૩૪. { જુનો. ધનુષહિ અરુ અરિ અંગ ॥

નવો. લગત ધનુષ અરિ અંગ ॥

૩૫. { જુનો ચપલાતિશય હેતુકૈ । હોત નામ
રહિ કાજ ॥

નવો ચપલાતીશય હેતુ સો । હોત શોધ
જો કાજ

६६. { जुनो जाहु दर्ई मो जन्म दर्ई
नवो तहां जन्म मोको दर्ई
१०२. { जुनो अरि इंदिराकटाछ यह । एक बांन
वर लेय ॥
नवो अरि इंदिराकटाछसौं । इकशर डारी
लेय
११३. { जुनो प्रौढोक्ती बर्नन बिषै । अधिकाई
अधिकार ॥ केश अमावस रेन
घन । सघन तिमिरके गार ॥
नवो प्रौढोक्ती उत्कर्ष बिन । हेतु बर्नन
काम
केश अमावस रेन घन । सघन
तिमिर सब शाम
१४२. { जुनो पूजत देव महेशक्रे । कहत दिखा-
ई सैन
नवो शिव पूजत कहि सैनमें । अबे
बसो हिय धाम ॥

आ प्रमाणे में ले श्रम क्योंछे ते लजेला ग्रंथने

વિચારતા હશે તેને મારા અમની ને જુદીની યુક્તિ
જાણવામાં આવશે.

કેટલાંક માણસ રસાલંકારમાં સમજતાં નથી ને તેને તુચ્છ
ગણેછે. ને કાચી રસાયન ખાધા જેવો રસ ભાગવેછે તે
પશુ ખરાખરછે.

રસાલંકાર ને નીતિના ગ્રંથ ને સંસ્કૃત ને વ્રજ
ભાષામાંછે તે સર્વ અતુરાર્ધ ને સુખનાં મૂળછે. તેવિના
ખીજા ઘણા ગ્રંથો કોય જીવે પશુ તેણે કાંઈ સપૂર્ણ જડતા
મટવાની નથી.

ઇંગ્લીશ ભાષામાં અલંકાર નવ છે અને સંસ્કૃતમાં
૧૨૦ થી પણ વધારેછે. તેમજ રસ શાસ્ત્રપણ એનામાં
ઘણું ઓછુંછે. એમ જોતાં જાણ પ્રકારેછે ત્યાં જાણ
આનંદછે, એમ જાણવું.

કેકે મને કહ્યું ને તું ગુજરાતી ભાષામાં રસાલંકારની રચના
કર, તેને મેં એમજ કહ્યુંછે ને સંસ્કૃત ને વ્રજભાષામાં
રસાલંકાર રચાયાછે તેનો સ્વાદ ગુજરાતી ભાષામાં આવવાનો
નથી ને તેય કરું, પણ રસાલંકાર સમજવા જેટલી જુદી
કેતરી છે ને કોણ તે જીવે છે ને કોણ તેવા અમનું કાં
આપનારછે? મોટે જીવના ગ્રંથોની ટીકા કરવી એજ કામ
ઘણું ઉત્તમછે, કે તેથી તે જોનારને તરત સમજાઈ જાય
ને કાંઈ ખીજા ભાષાનું પણ માન થાય.

કેક સંસ્કૃત ને વ્રજભાષાના ગ્રંથોને ગુજરાતી લીપીમાં
છપાવવા, તે ઠીક માનેછે. પણ તે કાંઈ જિતમ નથી. ન
બાળખોધ લીપીમાં ન સમજ્યો, તેથી શુદ્ધ વંચાશે
પણ સેનું, ને શુદ્ધ વંચાણું નહિ તો તે સમજશે શું?

એટલા વાસ્તે મેં આ ભાષાભૂષણની ટીકા ગુજરાતી
ભાષામાં હીરાવળી નામે રચીને ગુજરાતી લીપીમાં છપાવીછે;
તેમાં મૂળમાં ૧ અલંકારમાં એકથી ઘણા વંદારે પ્રકાર
કલાછે તે ઉપર પણ મેં નામે આપ્યાંછે એટલું
વિશેષછે.

ખીન્નો હુતોપમાવિલાસ ગ્રંથછે તે પણ આગળ
કોઈનો રચેલો છે તે કાંઈ અશુદ્ધ ને ત્રુટક હતો તે મેં
મેળવીને ઠીક કર્યોછે.

ત્રીન્નો ઉપમાસંગ્રહ મૂળ અને તેની ટીકા એ બેય
મેં રચ્યા છે તેમાં સર્વે ઉપમાનો સંગ્રહછે તે ઉપમાઓ
આગળ દેવાતી આવિયોછે.

એ પ્રમાણે ત્રણે ગ્રંથમાં કાંઈ અશુદ્ધ હોય તો સુમ
પુરૂષે ક્ષમા કરવી. અને મૂર્ખ શુદ્ધ અશુદ્ધ સમજ્યાવિના ચુક
કાઢે તો તેની કાંઈ મને શંકા નથી.

લિંગ કવિ હીરાચંદ કાનજી.

भाषाभूषणकी

अनुक्रमणिका

प्रथम रस प्रकरणकी

१. मंगलाचरण.	८. मानके तीन भेद.
२. चतुर्विध नायक.	९. आठ सात्विक भेद.
३. त्रिविध नायक.	१०. दशहाव वर्नन.
४. चतुर्विध नायिका.	११. दशअवस्था वर्नन.
५. त्रिविधनायिका .	१२. नवरसवर्नन.
६. मुग्धा मध्या प्रौढादि	१३. आठस्थायीभाव ब०
७. परकीयाके ६ भेद..	१४. उद्दीपनआलंबनादि.
८. नव नायिका भेद.	१५. व्याभिचारि भाव.
९. धीरादि तीन भेद.	इतिप्रथमप्रकरण

द्वितीय अलंकार प्रकरणकी

अकारादिपूर्विका

३०. अक्रमातिशयोक्त्य०	४८. असंगत्यलंकार.
३१. अत्यंतातिशयोक्त्य०	४३. आक्षेपालंकार.
७९. अत्युक्त्यलंकार.	२७. उत्प्रेक्षालंकार.
७०. अतद्गुणालंकार.	७९. उदात्तालंकार.
५२. अधिकालंकार.	७२. उन्मेलितालंकार.
१८. अनन्वयालंकार.	१८. उपमानोपमेया०.
६७. अनुज्ञालंकार.	२३. उल्लेखालंकार.
७०. अनुगुणालंकार.	६६. उल्लासालंकार.
५३. अन्योन्यालंकार.	५६. एकावल्यलंकार.
४०. अप्रस्तुतप्रशंशालं०	६०. कारकदीपकालं०.
६२. अर्थांतरन्यासालंकार.	६१. काव्यार्थापत्यलं०.
५३. अल्पालंकार.	६२. काव्यालिंगालं०.
६७. अवज्ञालंकार.	२७. कैतवापन्हुत्यल०.
४७. असंभवालंकार.	५५. गुंफालंकार०.

७३. गूढोत्तरालंकार.
 ७५. गूढोक्तचलंकार.
 ३१. चपलातिशयोक्त्यं.
 ७३. चित्रालंकार.
 २६. छेकापन्हुत्यलं.
 ८२. छेकानुप्रासालं.
 ७७. छेकोक्तचलंकार.
 ६९. तद्गुणालंकार.
 ३२. तुल्ययोगितालं.
 ५८. द्विपर्यायालंकार.
 ३३. दीपकालंकार.
 ३३. दीपकावृत्त्यलं.
 ३५. दृष्टांतालंकार.
 ३५. निदर्शनालंकार.
 ७९. नैरुक्तिकालं.
 २५. पयस्तापन्हुत्यलं.

६९. पूर्वरूपालंकार.
 ७४. पाहितालंकार.
 १९. प्रतीपालंकार.
 ३४. प्रतिवस्तूपमालं.
 ८०. प्रतिषेधालंकार.
 ४१. प्रस्तुतांकुरालंकार.
 ३५. प्रहर्षणालंकार.
 १६. पूर्णोपमालंकार.
 ६३. प्रौढोक्तचलंकार.
 २२. परिनामालंकार.
 ३८. परिकरालंकार.
 ३९. परिकरांकुरालं.
 ४१. पर्यायोक्तचलंकार.
 ५८. परेवृत्त्यलंकार.
 ५९. पारिसंख्यालंकार.
 २६. भ्रांत्यापन्हुत्यलं.

७८. भाविकालंकार.	७७. वक्रोक्तचलंकार.
२९. भेदकातिशयोक्त्य ०.	६३. विकस्वरालंकार.
५६. मालादीपकालं ०.	५९. विकल्पालंकार.
६४. मिथ्याव्यवसित्य ०.	५१. विचित्रालंकार.
७१. मीलितालंकार.	८०. विषयलंकार.
६८. मुद्राप्रस्तुत्यलं ०.	३७. विनोक्तचलंकार.
५७. यथासंख्यालं ०.	५५. व्याघातालंकार.
८३. यमकप्रासालं ०.	७४. व्याजोक्तचलंकार.
७६. युक्तचलंकार ०.	४२. व्याजस्तुत्यलंकार.
६८. रत्नावल्यलंकार.	४३. व्याजनिंदालंकार.
२०. रूपकालंकार.	४५. विभावनालंकार.
२८. रूपकातिशयोक्त्य ०.	४४. विरोधाभासालंकार.
६४. ललितालंकार.	५८. विपर्ययालंकार.
८२. लाटानुप्रासालंकार.	७५. विवृतोक्तचलंकार.
१७. लुप्तोपमालंकार.	५४. विशेषालंकार.
६७. लेखालंकार.	७२. विशेषकालंकार.
७७. लोकोक्तचलंकार.	४७. विशेषोक्तचलं ०.

४९. विषमालंकार.
 ६६. विषादालंकार.
 ३६. व्यतिरेकालंकार.
 ८४. वृत्तानुप्रासालं०.
 ३९. श्लेषालंकार.
 २९. संबंधातिशयोक्त्य.
 ६३. संभावनालंकार.
 ५०. समालंकार.
 ३८. समासोक्त्यलं०.
 ६१. समाध्यलंकार.
 ६०. समुच्चयालंकार.

३६. सहोक्त्यलंकार.
 २९. सापन्हवातिशयोक्त्यलं.
 ७१. सामान्यालंकार.
 ५७. सारालंकार.
 २४. सुधापन्हूत्य०.
 ७३. सूक्ष्मालंकार.
 ७८. स्वभावोक्त्यलं०.
 २४. स्मर्णभ्रमसंदेहा०.
 ८१. हेत्वलंकार.
 २५. हेतापन्हूत्यलं०.

उपमासंग्रहकी

अनुक्रमणिका

१. मंगलाचरन	९७
२. उपोद्धात	९८
३. अतिरूपवतीस्त्रीरूपोपमा	९८
४. अतिगुणवतीस्त्रीगुणोपमा	१०६
५. अतिदुर्गुणास्त्रीदुर्गुणोपमा	१०९
६. सुंदरबालककी सुंदरताकी उपमा	१११
७. सुलक्षितपुरुषलक्षणोपमा	११३
८. दुष्टपुरुषस्यदुर्गुणोपमा	११५
९. गृहांगोपमा	११७
१०. सेनांगोपमा	११८
११. मिलीतोपमावर्णन	१२०
१२. ग्रंथप्रयोजन	१२२

विष्णुसंहिता

अथ विष्णुसंहिता

- ७१ १
७२ १
७३ १
७४ १
७५ १
७६ १
७७ १
७८ १
७९ १
८० १
८१ १
८२ १
८३ १
८४ १
८५ १
८६ १
८७ १
८८ १
८९ १
९० १
९१ १
९२ १
९३ १
९४ १
९५ १
९६ १
९७ १
९८ १
९९ १
१०० १

॥ श्री ॥

प्रभवेनमः

भाषाभूषण.

(गुजराती टीका सहित.)

मंगळाचरण ॥ दोहा ॥

विघनहरन तुम हो सदा । गनपाति होहु सहाय ॥

विनती कर जोरी करें । दोजें ग्रंथ बनाय ॥ १ ॥

अर्थ—हे गणपति ! तमे सदा विघ्नहरण छे, तमे भारी
सहायें थाओ ; हुं हाथ जोडीने विनती करूं छे आ ग्रंथ
बनावी आपनो.

(૨)

જિહિં કીનો પરપંચ સબ । અપની ઇચ્છા પાય ॥

તાકોં હોં બંદન કરોં । હાથ જોરિ શિર નાંચ ॥૨॥

અર્થ—જેણે પોતાની ઇચ્છાએ કરીને સધળો પ્રપંચ કર્યો,
તેનું વંદન હું હાથ જોડી તથા માથું નમાવીને કરું છું.

કરુના કર પોષત સદા । સકલ સૃષ્ટિકે પ્રાન ॥

એસે ઇશ્વરકો હિયે । રહો રેન દિન ધ્યાન ॥ ૩ ॥

અર્થ—જે સધળી સૃષ્ટિના પ્રાણને દયા કરીને પોષે છે,
એવા ઇશ્વરનું રાત્રદિવસ ધ્યાન રહેા.

મેરે મનમેં તુમ વસો । એસી ક્યોં કાહિ જાય ॥

યાતેં યહ મન આપસોં । લીજેં ક્યોં ન લગાય ॥૪॥

અર્થ—હે ભગવાન ! મહારા મનમાં તમે વસો એવું
મારાથી કેમ કહી સકાય ? વાસ્તે આ મન આપથીજ કેમ
લગાડી લેયેં નહીં ?

રાગી મન મિલિ શ્યામમેં । ભયો ન ગહરો લાલ ॥

યહ અચિરજ ઉજ્વલ ભયો । તજ્યો મેલ તિહિં કાલ ॥૫॥

અર્થ—સંસારનાં સુખ ઉપર પ્રીતિ રાખનાર જે મહારાં
મન, તે હે ભગવાન ! તમારામાં લાગીને સંસારમાં ઘેરું
લાલ (ઘણી પ્રીતિ વાળું) ન થયું. આ ઉપરથી પ્રીતિના
રંગ લાલ છે એમ જાણવું. અને એ મને આશ્ચર્ય થાય છે

(૩)

જે મહારં મન હિજવળ (સ્વચ્છ) થયું. ને તેજ વખતે શાલ
રંગ રૂપી જે મેલ તે તળ્યો. જેટલો રંગ રહ્યો છે તેટલો મેલ
રહ્યો છે એમ સમજવું.

॥ ચતુર્વિધ નાયક વર્નન ॥

एक नारिसों हित करे । सो अनुकूल बखानि ॥

बहु नारिसों प्रीति सम । ताको दच्छिन जानि ॥ ६ ॥

मोठी बातें शठ करें । करिकें महा विगार ॥

आवैं लाज न धृष्टकों । किये कोटि धिक्कार ॥ ७ ॥

અર્થ—ચાર પ્રકારના નાયક (૧) એક સ્ત્રી સાથેજ
પરમ પ્રીતિ રાખે તે અનુકૂલ નાયક કહેવો. (૨) બધી સ્ત્રી
સાથે સરખી પ્રીતિ રાખે તે દક્ષણ નાયક જાણવો. (૩)
ધણો બગાડ કરીને મીઠી વાતો કરે તેને શઠ નાયક જાણવો.
(૪) અને કરોડ ફેરે ધિક્કાર કરતાં પણ જેને લાજ ન
આવે તે ધૃષ્ટ નાયક કહેવો.

॥ त्रिविध नायक यथा ॥

स्वकीया पति सो पति कहैं । परकीया उपपत्त ॥

वैशिक नायकको सदा । गनिकासों हित रत्त ॥ ८ ॥

અર્થ—ત્રણ પ્રકારના નાયક: (૧) પોતાની પરણેલી

(૪)

સ્ત્રીનો પતિ, તેજ તેનો પતિ કેહેવાય. (૨) પારકી એકજ
સ્ત્રી સાથે પ્રીતિ રાખતો હોય તે તેનો ઊપપતિ કેહેવાય.
(૩) ને જે વેશ્યા સાથેજ હિત ને પ્રીતિ રાખતો હોય તે
વૈશિક નાયક કેહેવાય.

॥ ચતુર્વિધ નાયિકા જાતિ યથા ॥

પદ્મિની ચિત્રિણિ શંખિની । અરુ હસ્તિની વ્રજાની ॥
વિવિધ નાયિકા ભેદતે । ચારિ જાતિ તિય જાની ॥૯॥

અર્થ—ચાર જાતિની નાયિકા : (૧) પદ્મિની, (૨)
ચિત્રિણી, (૩) શંખિની, ને (૪) હસ્તિની એ ચાર
જાતિની સ્ત્રીયો છે. તેમાં ધણા પ્રકારથી નાયક નાયિકાના
ભેદ થાય છે.

॥ ત્રિવિધ નાયિકા યથા ॥

સ્વકિયા વ્યાહી નાયિકા । પરકીયા પર લામ ॥

સો સામાન્યા નાયિકા । જાકે ધનસો કામ ॥૧૦॥

અર્થ—ત્રણ પ્રકારની નાયિકા : (૧) પરણેલી તે ધણીની
સ્વકીયા નાયિકા કેહેવાય. (૨) પારકી પરણેલી તે બીજાની
પરકીયા નાયિકા કેહેવાય. (૩) ને જેને ધનથીજ કામ, તે
સ્ત્રી સામાન્યા નાયિકા કેહેવાય. એણે તે સહુને સરખી.

(૫)

॥ મુગ્ધા મધ્યા પ્રૌઢા ત્રીન અવસ્થાકે ભેદ ॥

બિન જાને અજ્ઞાત હે । જાને જોબન જ્ઞાત ॥

મુગ્ધાકે દ્વે ભેદ હૈં । કવિ સવ વરનત જાત ॥૧૧॥

મધ્યા સો જામેં દુહુ । લજ્જા મદન સમાન ॥

અતિ પ્રવીન પ્રૌઢા વૈહેં । જાકે પિયમેં પ્રાન ॥૧૨॥

અર્થ—મુગ્ધા, મધ્યા, પ્રૌઢા ત્રણ ભેદઃ (૧) જેના અંગમાં જોખન આવ્યું છે તે મુગ્ધા નાયિકા કહેવાય ; તેમાં બે ભેદ છે : (૧) જોખન આવ્યું છે પણ પોતે જાણતી નથી તે અજ્ઞાતયૌવના કહેવાય. (૨) ને પોતાના અંગમાં જોખન આવ્યું છે એમ જાણે, તે જ્ઞાતયૌવના કહેવાય. તેમાં લાજ ઘણી રહે છે. અને જેમાં લાજ ને કામદેવ બેય સરખા રહે છે તે મધ્યા નાયિકા કહેવાય. (૩) ને જે લાજને ધરાવતી નથી ને કામકામમાં ઘણી પ્રવીણ થઈને પતિમાં પ્રાણ રાખે છે તે પ્રૌઢા નાયિકા જાણવી. એમ પહેલી મુગ્ધા, બીજી મધ્યા ને ત્રીજી પ્રૌઢા ; એવી અવસ્થા એક બીજા પછી થાય છે.

॥ પરકીયાકે ૬ ભેદ ॥

ક્રિયા વચનમેં ચાતુરી । યહૈં બિદગ્ધા રીતિ ॥

વહત દુરાયેહુ સહી । લહી લચ્છિતા પ્રીતિ ॥૧૩॥

(૬)

ગુપ્તા સો ગોપન કરૈં । તૃપ્તિ ન કુલટા આહિ ॥

નિશ્ચય જાનત પિય મિલન । મુદિતા કહિયે તાહિ ॥ ૧૪ ॥

વિનસૈં ઠૌર સહેટકો । આગેં હોઈ ન હોઈ ॥

જાય સર્કેં ન સહેટમેં । અનુશયાના સોઈ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—પરકીયાના છ ભેદઃ (૧) અતુરાધથી બરેલી તે વિદગ્ધા નાયિકા કહેવાય ; તેમાં બે ભેદઃ એક કાંઈ કાંમ કાજથી અતુરાઈ જણાવે તે બીજી કાંઈ બોલવાથી અતુરાઈ જણાવે. (૨) જે પ્રીતિને ઘણી સંતાડે તે પણ સખિયો જાણી જાય તે લક્ષિતા નાયિકા કહેવાય. (૩) જે પોતાની પ્રીતિને સંતાડે તે ગુપ્તા નાયિકા કહેવાય. (૪) જેને ઘણું પુરૂષને મળતાં તૃપ્તિ ન થાય તે કુસટા નાયિકા કહેવાય. (૫) જે એમ જાણે જે આજ મને નિશ્ચય ઉપપતિ મળશે, તે વાતથી આનંદ પામે તે મુદિતા નાયિકા કહેવાય. (૬) મળવાનું ડોકાણું ભાંગી પડે ને આગળ તેવું ડોકાણું મળશે કે નહિ મળે, એમ વિચારે, ને તે ડોકાણે જઈ ન સકે, તે અનુશયાના નાયિકા કહેવાય.

॥ નવ નાયિકા ભેદ ॥

પ્રોષિતપતિકા વિરહિનો । અતિ રિસ પતિસોં હોય ॥

પુનિ પાછે પાછિતાય મન । કલહાંતરિતા સોય ॥ ૧૬ ॥

(૭)

પિય આવૈં કહું રૈન વાસિ । પ્રાત યાંડિતા ગેહ ॥

જાતિ મિલન અભિસારિકા । કરિ સિંગાર સવ દેહ ॥ ૧૭ ॥

પિય સહેટ પાવૈં નહોં । ચિંતા મનમેં આનિ ॥

શોચ વારૈં સંતાપસોં । ઉત્કંઠિતા વચાનિ ॥ ૧૮ ॥

વિન પાયે સંકેત પિય । વિન પ્રલબ્ધ તન તાપ ॥

વાસકસજ્જા તન સજૈં । પિય આવન નિજ જાપ ॥ ૧૯ ॥

જાકે પતિ આધીન કાહિ । સ્વાધિન પતિકા તાહિ ॥

ઓર સુને પિયકો ગમન । પ્રવત્સત્પતિકા આહિ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—નવ નાયિકા ભેદઃ (૧) ધણી ગામ ગયો હોય તેના વિરહાગ્નિથી બળતી હોય તે પ્રાપિત્પતિકા નાયિકા (૨) ધણીથી અતિશય રીશ કરે ને પછી ધણો દુર જાય, પછી પોતાના મનથી પસ્તાય ને પરિતાપ કરે તે કલહાંતરિતા નાયિકા. (૩) પતિ આખી રાત કોઈ બીજી સ્ત્રીને ઘેર રહી સવારે જ સ્ત્રીને ઘેર આવે તે યાંડિતા નાયિકા. (૪) બંધા શરીરને સણુગારીને પતિને મળવા સાર જાય તે અભિસારિકા નાયિકા. (૫) સંકેતના ધરમાં ધણી ન મળે ને મનમાં ધણી ચિંતા થાય, ને તેના તાપથી શોક પ્રત્યાપ કરે તે ઉત્કંઠિતા નાયિકા, ને તે ઉત્કા નાયિકા પણ કહેવાયછે. (૬) સંકેત સ્થાનમાં પતિ ન મળે ને આંશુ પડે તથા નીસાસા મુકે તે વિપ્રલબ્ધા નાયિકા. (૭) સજ્જનને

(૮)

પાથરી કૂઝ અત્તરથી સુગંધી કરે, અને પોતાનાં શરીરપર
ધરાણાં લુગડાં ખેરે, ને ધણીના આવવાનો વિચાર કરે, તે
વાસકસજ્જા નાયિકા. (૮.) જોના ધણી સ્ત્રીને આધીન
થઈ રહે, તે સ્વાધીનપતિકા નાયિકા. (૯.) ધણીના પરદેશ
જવાની વાત સાંભળે તે પ્રવત્સત્પતિકા નાયિકા કહેવી.

॥ ધીરાદિક ત્રીન ભેદ. ॥

ગોપ કોપ ધીરા કારેં । પ્રકટ અધીરા કોપ ॥

ધીરાધીરા જાનિયેં । કોપ પ્રકટ અરુ ગોપ ॥૨૧॥

અર્થ—ધીરાદિ ૩ ભેદઃ (૧.) કોપને ગુપ્ત રાખે તે ધીરા
નાયિકા (૨.) કોપ ઉઘાડે કરે તે અધીરા નાયિકા. (૩.) પ્રકટ
ને જાનો, એવી જ રીતે કોપ જણાવે તે ધીરાધીરા નાયિકા
કહેવાય.

॥ માનકે ત્રીન ભેદ. ॥

સ્તંભ સહજ હાસિ खेलतें । बिनय बचन मुसकान ॥

पाय परै पियके मिटे । लघु मध्यम गुरु मान ॥२२॥

અર્થ—માનના ત્રણ ભેદઃ (૧) થયેલું અભિમાન તે
હસતાં રમતાં રહેજ ઉતરી જાય તે લઘુમાન. (૨.) હસતાં ને
નમ્રતાના વચનથી અભિમાન ઉતરી જાય તે મધ્યમ માન. (૩)
ધણી પગે લાગે ત્યારેજ અભિમાન મટે તે ગુરુમાન કહેવાય.

(८)

॥ आठ सात्विक भेद. ॥

स्तंभ कंप सुरभंग कहि । विवरन अश्रु स्वेद ॥

बहुरि प्रलय रोमांच अरु । आठों सात्विक भेद ॥२३॥

अर्थ—आठ सात्विक भेदः (१.) थांभजानी पेठे
शरीर थीर थछ जय ते स्तंभ. (२) शरीर धुल्ले ते कंप.
(३.) साद (अवाज) कुरी जय ते सुरभंग (४.)
भेछाडुं हितरी जय ते विवरण. (५.) आंशु आवे ते अश्रु.
(६.) परसेयो वणे ते स्वेद. (७.) इंवाडां हलां थाय ते
रोमांच. (८.) चिंताथी चित्तनो लय थाय ते प्रलय.
अये आठ सात्विक भेद कछा छे ते वियोग शृंगारमां थाय छे

॥ दश हाव वर्नन. ॥

होहि सँजोग सिंगारतें । दंपतिके तन आय ॥

चेष्टा जो बहु भांतिकी । सो कहियें दश हाय ॥२४॥

पिय प्यारी रति सुख करैं । लीला हाव सुजानि ॥

बोलि सके नहि लाजतें । बिद्वत हाव बखानि ॥२५॥

विच्छित्ति तिय रीशतें । भूषण अल्प सुहाय ॥

रससौ भूषण भूलिकें । पहिरें बिभ्रम हाय ॥ २६ ॥

ચિતવનિ બોલનિ ચાલમે । રસકી રીતિ વિલાસ ॥

અંગ અંગ ભૂષણલસત । લલિતહાવ પરકાસ ॥૨૭॥

ક્રોધ હર્ષ અભિલાષ ભય । કિલકિંચિતમે હોય ॥

રતિ સુખમેં દુઃખ દરશહીં । કુટ્ટમોત કાહિસોય ॥૨૮॥

પ્રકટ કરેં રિશ પીયસોં । વાત ન ભાવત કાન ॥

આયે આદર નાં કરેં । ધરિ વિચ્છોક ગુમાન ॥૨૯॥

“પિયકી વાતનિકેં ચલે । તિય ઇગરાઈ જંભાઈ ॥

મોઢાચિત સો જાનિયેં । કહે મહા કવિરાઈ” ॥૩૦॥

અર્થ—દશ હાવ વર્ણનઃ ધણી ધણિયાણી બેયના સંલોગથી બેહિના આંગમાં ધણી તરેહની બેષ્ટા ઉપજે, તે હાવ કહેવાય. તે દશ પ્રકારના છેઃ (૧.) ધણી ધણિયાણી

*સંસ્કૃત ગ્રંથમાં દશ હાવ છે; ને ભાષાવાળાઓએ સોળ કહ્યા છે; પણ આ ભાષા ભૂષણમાં સંસ્કૃત પ્રમાણે દશ હાવ ન છતાં કાંઈ જુદી રીતે અગિયાર હતા; તેમાં તપન ને હેલા હાવ કહ્યા હતા; પણ તે સંસ્કૃતમાં નથી, ભાષામાં છે. ને સંસ્કૃતમાં ને મોઢાચિત હાવ છે તે એમાં નથી; તેથી તપન તથા હેલા હાવનો એક દોહો રદ કરી આ ઠોકાણે સુંદર શૃંગારનો મોઢાચિત હાવનો દોહો દાખલ કર્યો છે; કેમકે ને દશ હાવ હોય તો સંસ્કૃત નિયમ કહેવાય, ને સોળ હોય તો પ્રાકૃત નિયમ કહેવાય; પણ અગિયાર હાવનું વર્ણન તો વિચિત્ર બણાય.

એ પ્રીતિથી સુખ ભાગવે તે લીળા હાવ. (૨.) લાજથી
 બોલી ન સકે તે વિદહિતિ હાવ. (૩.) સ્ત્રી કાંઈક શીશથી
 થોડા ધરાણાં પહેરે તે વિચ્છિતિ હાવ. (૪.) ધણા રસમાં
 ગરક થઈને કાંઈ ધરાણાં પહેરવાં ભૂલી જાય તે વિભ્રમ હાવ.
 (૫.) ચિતવણી, બોલવું, ચાલવું; એ સર્વમાં રસ ઉપજે તે
 વિલાસ હાવ. (૬.) અંગે અંગ ધરાણાં ધણાં શોભતાં
 હોય તે લાલિત હાવ. (૭.) ક્રોધ, હર્ષ, અનિત્રાષ, ભય;
 એ ભેદમાં ઉપજે તે કિલ્લકિંચિત હાવ. (૮.) મેળાપના
 સુખમાં દુઃખ દેખાડે તે કુદ્દમિત હાવ. (૯.) ધણી સાથે
 ખુદ્દી રીતે શીશ કરે, તેની વાતપર કાન દે નહિ; ને ધણી પાસે
 આવે તોય તેના આદર ન કરે, એવી જો ગેમારની એજા તે
 વિચ્છેડક હાવ. (૧૦.) ધણીની વાત ચાલવાથી સ્ત્રીને
 આજસ ને બગાસાં આવે, તેને કવિરાય મોદાયિત હાવ
 કહેછે.

॥ દશ અવસ્થા વર્નન. ॥

નેન મિલે મનહૂ મિલ્યો । મિલિવેકો અમિલાષ ॥
 ચિંતા જાત ન બિન મિલે । જતન કિયે સુહુલાસ ॥૩૧॥
 સુમિરન રસ સંજોગકો । કરિ કરિ લેત ઉસાસ ॥
 કરત રહત પિયગુનકથન । મન ઉદ્દેગ ઉદાસ ॥૩૨॥

બિન સમુજ્ઞેં કહુ વાકિ ઉઠેં ! કહિયેં તાહિ પ્રલાપ ॥

દેહ ઘટેં મનમેં વઢેં । બિરહ બ્યાધિ સંતાપ ॥૩૩॥

તિય સૂરત સૂરત ભઈ । જડતા ભઈ સવ ગાત ॥

સો કહિયેં ઉન્માદવસ । શુધિબિન નિશિદિન જાત ૩૪

અર્થ—૬૨। અવસ્થા વર્ણનઃ વિયોગ શૃંગારમાં ૬૨
અવસ્થા થાય છે તે આઃ (૧.) અભિલાષ, (૨.) સ્મૃતિ,
(૩.) ગુણકથન, (૪.) ચિંતા, (૫.) જડતા, (૬.)
હિલ્લેગ, (૭.) પ્રલાપ, (૮.) વ્યાધિ, (૯.) ઉન્માદ,
(૧૦) મૃત્યુ. (૧.) પ્રથમ નાયક નાયિકાનાં નેત્ર મળે,
પછી મન મળે ને પછી એક બીજાને મળવાની ઇચ્છા થાય ને
મળ્યા વિના ચિંતા જાય નહિ, ને મળવાનું યત્ન કરવાથી
મનમાં હુલાસ રહે તે અભિલાષ. (૨.) સ્ત્રીના હાવ,
ભાવ, શોભા, રૂપ અને ધરાણાં; તેનું સ્મરણ સ્ત્રી જુદી
પડ્યા પછી થાય તેનું નામ સ્મૃતિ. (૩.) સ્ત્રીના વિરહમાં
સ્ત્રીના ગુણનાં વખાણ કરે તે ગુણકથન (૪) સ્ત્રીનું દર્શન
અને મળવું કેવે પ્રકારે થાય એવો શોચ પુરૂષ કરે તે ચિંતા.
(૫) વિરહપીડાથી શરીર અચેતન થઈ જાય તે જડતા (૬)
જેને કામના કલેશથી બીજું કાંઈ ગમે નહિ તેમ થવાનું નામ
હિલ્લેગ. (૭) વિરહથી ને કામની પીડાથી વગર સમજે ગમે તેમ
બકી હોવું તે પ્રલાપ. (૮) કામની પીડાથી શરીર સુકાય ને
વિરહનો તાપ મનમાં વધતો જાય તે વ્યાધિ. (૯) મળવાની

ધૃમ્ભા કરે ને તે ન બને. તેથી ઘેલાઈ ઉપજે તે ઊન્માદ. (૧૦)
તેજ વિરહની પોડાથી મરવું થાય તે મૃત્યુ.

॥ નવરસવર્નન. ॥

પ્રથમ સિંગાર સુહાસ પુનિ । કરુના રુદ્ર સુજાન ॥

બીર ભય રુ બીભત્સ કહિ । અમ્બુત શાંત વચ્ચાન ॥૩૬॥

અર્થ—નવરસ નામઃ (૧.) શૃંગાર, (૨.) હાસ્ય,
(૩.) કરુણા, (૪.) રુદ્ર, (૫.) વીર, (૬.) ભય, (૭.) બીભત્સ,
(૮.) અમ્બુત, અને (૯.) શાંત.

॥ આઠ સ્થાયી ભાવ વર્નન ॥

રતો હાસ્ય અરુ શોક પુનિ । ક્રોધ ઉછાહ રુ ભીતી ॥

નિંદા વિસ્મય આઠ યહ । સ્થાયી ભાવ પ્રતીતિ ॥૩૬॥

અર્થ—આઠ સ્થાયી ભાવઃ ઉપર કહેલા નવરસ છે ;
તે રસ તો વાસણુ વિના રહી સંકે નહિ ; જો વાસણુ હોય
તો તેમાં રસ સ્થિર થઈને રહે ; માટે શૃંગાર રસનો સ્થાયી
ભાવ પ્રીતિ છે ; (૨.) હાસ્ય રસનો સ્થાયી ભાવ હાસ છે,
(૩.) કરુણા રસનો સ્થાયી ભાવ શોક છે ; (૪.) રુદ્ર રસનો
સ્થાયી ભાવ ક્રોધ છે ; (૫.) વીરરસનો સ્થાયી ભાવ ઊન્માદ
છે ; (૬.) ભય રસનો સ્થાયી ભાવ બહીક છે , (૭.) બીભત્સ
રસનો સ્થાયી ભાવ નિંદા છે ; (૮.) અમ્બુત રસનો સ્થાયી

ભાવ વિસ્મય છે. એ રીતે આઠ રસના સ્થાયી ભાવ એટલે
આઠ વાસણુ છે, ને નવમો તે શાંત રસ છે ; તે જ્યાં શાંતિ
થઈ ત્યાં પાત્રની કાંઈ જરૂર રહેતી નથી કોઈ અંતકાર શાંત
રસનો સ્થાયી ભાવ વૈરાગ્ય કહે છે; ને કોઈ તે વાતને કબુલ
રાખતા નથી.

॥ ઉદ્દીપનઆલંબન વિભાવ અનુભાવ વર્નન. ॥

જો રસકી દીપાતિ કરેં । ઉદ્દીપન કહિ સોય ॥

સો અનુભાવ જુ ઉપજેં । રસકો અનુભવ હોય ॥૩૭॥

આલંબન અવલંબિ સવ । જાગેં રહે વનાય ॥

જોઈ રસમેં સંચરેં । સો વિભાવ સુસુહાય ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—જે રસની દીપ્તિ કરે તે ઉદ્દીપન. જે થકી રસનો
અનુભવ થાય તે અનુભાવ. જેમાં રસ સંપૂર્ણ અવલંબીત
રહે તે આલંબન. વિશેષે કરીને ભાવને ઉપજાવે તે વિભાવ.

॥ વ્યાભિચારી ભાવ ૩૩ વર્નન. ॥

નિર્વેદ ગ્લાનિ શંકા ગરવ । ચિંતા મોહ વિષાદ ॥

દૈન્ય અસૂયા મૃત્યુ મદ । આલસ શ્રમ ઉન્માદ ॥૩૯॥

આકૃતિ ગોપન ચપલતા । અપસ્માર ભય જાનિ ॥

બ્રોડા જડતા હર્ષ ધૃતિ । માતે આવેગ વસ્તાનિ ॥૪૦॥

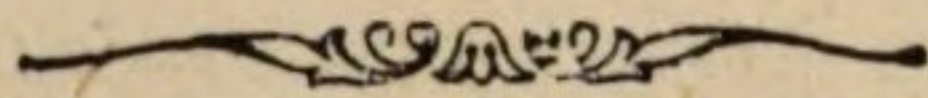
ઉત્કંઠા નિદ્રા સુપન । વ્યાધિ ઉગ્રતા માય ॥

અમર્ષ વિમર્ષ વિતર્ક સ્મૃતિ । ૯ તેતીસ ગિનાય ॥૪૧॥

અર્થ—તેત્રીસ વ્યભિચારીભાવઃ (૧.) પોતાની નિંદા કરવી તે નિર્વેદ. (૨.) રૂપનો વિકાર થાય તે ગ્લાનિ. (૩.) નિંદાથી શંકા ઉપજે તે શંકા. (૪.) અહંકાર ઉપજે તે ગર્વ (૫.) અયોગ્ય બુદ્ધિ તે ચિંતા. (૬.) હવે શું થશે એમ થવું તે મોહ. (૭.) ઘણો ખેદ ઉપજે તે વિષાદ. (૮.) દીનતા તે દેન્ય. (૯.) પોતાનો દોષ જણાય તે અમૂઘા. (૧૦.) મરણ થવું તે મૃત્યુ (૧૧.) મદિરાદિ પીવાથી ઉપજે તે મદ, (૧૨.) અશક્તતા તે આળસ. (૧૩.) મહેનત તે શ્રમ. (૧૪.) ચિત્તનો ભ્રમ તે ઊન્માદ. (૧૫.) સ્વરૂપને છુપાવવું તે આકૃતિ ગોપન અથવા અખહિત્યા. (૧૬.) અંચળતા તે અપળતા. (૧૭.) મોહાડામાં ક્ષીણતા પરપોટા આવે તે અપસ્માર. (૧૮.) ત્રાસ તે ભય. (૧૯.) લાજ તે વ્રીડા. (૨૦.) ચાત્રી ન સકાય તે જડતા. (૨૧.) ચિત્તનો વૈભવ તે હુર્ષ. (૨૨.) ધીરજ તે ધૃતિ. (૨૩.) યથાર્થ સ્મરણ તે મતિ. (૨૪.) ઘણા મદથી ચાલવું તે આવેગ. (૨૫.) લાલચ તે ઉત્કંઠા, અથવા ઔત્સુક્યતા. (૨૬.) જીંધ તે નિદ્રા. (૨૭.) સ્વપ્ન આવે તે સુપન. (૨૮.) દિલની પીડા તે વ્યાધિ. (૨૯.) પ્રચંડતા અથવા ભયંકર પાણુ તે ઊગ્રતા. (૩૦.) ક્રોધ બુદ્ધિ તે અમર્ષ. (૩૧.) જીંધ વિના

વિચાર ઉપજે તે વિમર્ષ. (૩૨.) ધણા સંશય તે વિતર્ક.
(૩૩.) અચેતના પૂર્વક ચિંતા તે સ્મૃતિ.

ઈતિશ્રી માળાભૂષણે નાયિકાદે પ્રકરણં સમાપ્તં ॥૧॥

॥ અથ અલંકાર પ્રકરણં દ્વિતીયં. ॥

॥ પૂર્ણોપમાલંકારઃ ॥

ઉપમેય રૂ ઉપમાન જહાં । વાચક ધર્મ સુચારિ ॥

પૂરન ઉપમા હીન તહે । લુપ્તોપમા વિચારિ ॥ ૧ ॥

યહ વિધ સબ સમતા મિલે । ઉપમા સોઈ જાનિ ॥

શશિસો ઉજ્વલતિય વદન । ઉત્પલસે મૃદુ પાનિ ॥૨॥

અર્થ—ઉપમેય એટલે જે વસ્તુને ઉપમા દેવાય છે તે ;
અને તેને વર્ણનીય એમ પણ કહે છે. ઉપમાન એટલે જે
વસ્તુની ઉપમા દેવાય છે તે ; અને તેને ક્યાંક ઉપમા પણ કહે
છે. વાચક એટલે તેના જેવું, તે તુલ્ય, કે તે સમાન, કે તે
અસાધ્ય ; એવા જે શબ્દ આવે તે ; અને ધર્મ એટલે તેના
જેવું સંકેત, વાંકું આકાર એવો જે કાંઈ તે વસ્તુનો લક્ષ
અર્થાતે તે. આ ચાર શબ્દનું પ્રથમ મનમાં ખૂબ ધ્યાન રાખી

યાદ કરી રાખવા. હવે ઉપમેય, ઉપમાન, વાચક અને ધર્મ, એ ચારે એક ડોકાણે આવે, તે ઉપમા પૂર્ણોપમા દેવાય તેનું ઉદાહરણ: ચંદ્રમાં ભેવું સ્ત્રીનું ઉજળું મોહકું છે ; આમાં 'ચંદ્રમાં' એ ઉપમાન ; 'ભેવું' એ વાચક ; 'ઉજળું' એ ધર્મ ; અને 'મોહકું' એ ઉપમેય છે. બીજું ઉદાહરણ: કમલના ભેવા કોમળ હાથ છે ; એમાં 'કમળ' એ ઉપમા ; 'ભેવા' એ વાચક ; 'કોમળ' એ ધર્મ ને 'હાથ' એ ઉપમેય જાણવો. એ રીતે ચારે પદાર્થ જ્યાંહાં બોલાય ત્યાં પૂર્ણોપમા લંકાર થયો એમ જાણવું.

॥ લુપ્તોપમાલંકારઃ. ॥

વાચક ધર્મ રૂ વર્નનિય । હૈં ચૌથૌ ઉપમાન ॥

ઇક વિન દ્વૈ વિન તીન વિન । લુપ્તોપમા પ્રમાન ॥૩॥

વિજુરોસા પંકજમુખી । કનકલતા તિય લેલિ ॥ ॥

બનિતા રસ સિંગારકી । કારન મુરતી પેલિ ॥ ૪ ॥

અર્થ—(૧.) વાચક, (૨.) ધર્મ, (૩.) વર્ણનીય, (૪.) ઉપમાન ; એ ચારે મળે ત્યારે પૂર્ણોપમા થાય ; તેમાં એક, એ કે ત્રણમાંથી હરેક વિના ઉપમા દેવાય તે લુપ્તોપમા જાણવી. (ઉ૦) વીજળી ભેવી, આમાં 'વીજળી' એ ઉપમા, અને 'ભેવી' એ વાચક, એ બે પ્રકાર કહ્યા ; અને ઉપમેય, ને ધર્મ એ બે નથી તે ચક્રી હીનોપમા થઈ. વળી કમળ મુખી, એમાં

‘ક્રમલ’ એ ઉપમા, ને ‘મુખી’ તે ઉપમેય ; એ બે બોલવાથી વાચક ને ધર્મ થકી હીન હુતોપમા થઇ. વલી, આ સ્ત્રીને કનકલતા લેખા ; એમા ‘કનકલતા’ એ ઉપમા, ને ‘સ્ત્રી’ ઉપમેય, ને ‘લેખા’ એ વાચક ; એ થકી ધર્મહીન હુતોપમા થઇ. વલી, શૃંગાર રસની સ્ત્રી કારણ મૂર્તિ જુવો ; એમાં ‘શૃંગારરસની સ્ત્રી’ એ ઉપમેય અને ‘કારણ મૂર્તિ’ એ ઉપમા આવી તેથી વાચક, ધર્મહીન હુતોપમા થઇ.

॥ અનન્વયાલંકાર. ॥

ઉપમેયો ઉપમાન જવ । કહત અનન્વય તાહિ ॥

તેરે મુખકી જોરકૌ । તેરોહી મુખ આહિ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ઉપમેયી તેજ જ્યારે ઉપમા થાય, ત્યારે અનન્વયાલંકાર થાય; કેમકે તેનો અન્વય એટલે જે બીજા સાથે સંબંધ તે થયો નહિ, તેથી અનન્વયાલંકાર જાણ્યો. (ઉ૦) તહારા મોહાડાની જોડનું તારંજ મોહાડું છે. એ રીતે કાંઈ બીજા પદાર્થ સાથે અન્વય થયો નહિ.

॥ ઉપમાનોપમેયાલંકાર. ॥

ઉપમા લગે પરસ્પરી । સો ઉપમાનુપમેય ॥

સ્વંજન હે તુવ નેનસે । તુવ દગ્ગ સ્વંજનસેય ॥ ૬ ॥

અર્થ—જ્યાં પરસ્પર ઉપમાનને ને ઉપમેયને ઉપમા લાગે તે

ઉપમાનોપમેયાલંકાર જાણવો. (૬૦) તારી આંખો
જેવાં અંજન પક્ષી છે, ને તારી આંખો અંજન
પક્ષી જેવીછે.

॥ પ્રતીપાલંકાર પંચવિધઃ ॥

સો પ્રતીપ ઉપમેયકો । કોજેં જબ ઉપમાનુ ॥

હોચનસે અંબુજ બને । મુખસો ચંદ્ર બંધાનુ ॥૭॥

અર્થ—ઉપમેયજ જ્યારે ઉપમાન કરિયે ત્યારે પ્રતીપા
લંકાર થાય. (૬૦) તારી આંખો જેવાં કમળ ખન્યાં છે;
ને તારા મોઢા જેવો ચંદ્રમા વખાણું છું. હંહાં પ્રતીપ એટલે
હલોટા અલંકાર થયો; કેમ ને આંખને કમળની ને મુખને
ચંદ્રમાની ઉપમા આપવી જોઈયે તેને બદલે હલોટી ઉપમા
અપાઈતેથી પ્રતીપાલંકાર કહેવાય છે.

ઉપમેકોં ઉપમાનતેં । આદર જવેં ન હોય ॥

ગર્વ કરત મુખકો કહા । ચંદહિ નીકેં જોય ॥૮॥

અર્થ—ઉપમેયનો જ્યારે ઉપમાનથી આદર ન થાય, તે
પણુ પ્રતીપાલંકાર કહેવો. (૬૦) આ ચંદ્રમા સારી રીતે જો ને
મોહાડાનો ગર્વ શ્યા મોટે કરે છે? હંહાં ઉપમા થકી ઉપમેયને
આદર ન થયો તેથી એ બીજી જાતનો પ્રતીપાલંકાર થયો.

અનઆદર ઉપમેયતેં । જબ પાવે ઉપમાન ॥

તિચ્છન નેન કટાચ્છતે । મંદ કામકે વાન ॥ ૯ ॥

અર્થ—જ્યારે ઉપમેયથી ઉપમા અનાદર પામે ત્યારે પણ પ્રતીપાલકાર થાય (ઉ૦) કટાક્ષે કરિને તીખાં એવાં નેત્ર, તેની પાસે કામ દેવતાં આણુ પણ મંદાં છે. ઇહાં ઉપમાનો અનાદર થયો તેથી એ ત્રીજી જાતનો પ્રતીપાલકાર થયો.

ઉપમેકોં ઉપમાન જબ । સમતા લાયક નાંહિ ॥

અતિ ઉત્તમ દુગ મીનતેં । કહે કોનપેં જાહિ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—ઉપમેયને જ્યારે ઉપમા સમતા લાયક ન હોય ; ત્યારે પણ પ્રતીપાલકાર થાય. (ઉ૦) માછલાથી આંખો અતિશય ઉત્તમ છે તે કોને કહિયેં. એટલે ઉપમેયને લાયક ઉપમા હરી નહિ તેથી તે પણ ચોથી જાતનો પ્રતીપાલકાર થયો.

વ્યર્થ હોય ઉપમાન જબ । વર્નનાય લખિ સાર ॥

દુગ આગેં મૃગ કછુ ન યે । પંચ પ્રતીપ પ્રકાર ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—ઉપમેયનો સાર સમજીને જ્યાં ઉપમા વ્યર્થ થઈ જાય, તે પણ પ્રતીપાલકાર કહેવો. આંખ આગળ આ હરણુની આંખો કાંઈ નથી ; એટલે ઉપમેયથી ઉપમા વ્યર્થ થઈ ગઈ ; તેથી એ પણ પાંચમો પ્રતીપાલકાર થયો. એ રીતના પાંચ પ્રતીપાલકાર છે.

॥ રૂપકાલંકાર ષડ્વિધ. ॥

હૈ રૂપક દ્વય માંતિકો । મિલ તદ્રૂપ અભેદ ॥

અધિક ન્યૂન સમ દુહુનકે । તીન તીન યેભેદ ॥૧૫॥

અર્થ—રૂપકાલંકાર બે જાતનો થાય છે. (૧) તદ્વૃપ, (૨) અભેદ. તે બંનેમાં અધિક, ન્યૂન, ને સમ એવા ત્રણ ત્રણ ભેદ છે, તેથી એના છ ભેદ થયા છે.

મુખ શશિ યા શશિતે અધિક । ઉદિત જ્યોતિ દિન રાતિ ॥

અર્થ—આ મુખચંદ્રમા આકાશના ચંદ્રમાથી અધિક છે ; કેમકે ચંદ્રમા તો રાત્રેજ પ્રકાશે છે, ને આ મહોડાનો પ્રકાશ તો રાતે ને દિવસે, બેય વખતે દેખાય છે. તેણે કરિને ચંદ્રમાથી અધિક રૂપવાળું મહોડું ઠ્યું. એ એક જાતનો અધિક તદ્વૃપકાલંકાર જાણવો.

સાગરતે ઉપજી ન યહ । કમલા અપર સુહાતિ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—આ સમુદ્રથી તો નથી ઉપજી ; પણ બીજી લક્ષ્મી શાભે છે. એથી કરીને સાક્ષાત લક્ષ્મી તો નહિ, એવું ઠ્યું, તેથી ન્યૂનતા (ઓછાઈ)થી ન્યૂન તદ્વૃપકાલંકાર બીજી જાતનો થયો.

નેન કમલ યહ એન હે । ઓર કમલ કિહિ કામ ॥

અર્થ—આ નેત્ર કમલ તે સારાં છે ; બીજાં કમલ શ્યા કામનાં ? એથી ઈહાં સમતદ્વૃપકાલંકાર ત્રીજી જાતનો થયો.

ગવન કરત નીકી લગાતિ । કનકલતા યહ બામ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—આ કનકલતા સોનાની વેલ જે સ્ત્રી, તે ચાલતાં સારી લાગે છે. ઈહાં કનકલતામાં ને સ્ત્રીમાં અભેદપણું

એટલે સરખાઈ દેખાઈ, ને ચાલે છે એટલી અચિકતા દેખાઈ
કેમકે લતા ચાલતી નથી, ને સ્ત્રી ચાલે છે તેથી અભેદાધિક
રૂપકાલંકાર ચોથી જાતનો થયો.

અતિ શામેત વિદ્રુમ અધર । નહિ સમુદ્ર ઉત્પન્ન ॥

અર્થ—હોઠ પરવાલાં અતિશય શામે છે ; પણ સમુદ્રમાંથી
ઉપજ્યાં નથી. ઇંહાં હોઠનેજ પરવાળાં કહ્યાં, તેથી કાંઈ
ભેદ જણાયો નહિ ; પણ સમુદ્રથી ઉપજ્યાં નથી એટલી
ઓછાઈ થઈ ; તેથી અભેદન્યૂન રૂપકાલંકાર પાંચમી
જાતનો થયો.

તુવ મુખ પંકજ વિમલ અતિ । સરસ સુવાસ પ્રસન્ન ॥૧૫॥

અર્થ—તહાઈ જે મુખ કમલ, તે અતિશય નિર્મલ છે ;
ને વલી રમથી, સુગંધથી અને પ્રસન્નતાથી યુક્ત છે. ઇંહાં
કમલ ને મુખની સરખાઈ થઈ, ને કમળમાં રસ, સુગંધ ને
પ્રકૃષ્ઠિતપણું છે ; તેમ સ્ત્રીમાં પણ છે તેજ મુખ કમલમાં ત્રણે
ભાવ આવી ગયા. તેથી ગુણથી સમાન થયું ; માટે અભેદ
સમ રૂપકાલંકાર છઠી જાતનો થયો.

॥ પરિણામાલંકાર ॥

કૌરે ક્રિયા ઉપમાન તે । વર્નનીય પરિણામ ॥

લોચન કંજ વિશાલતે । દેલત દેલો બામ ॥૧૬॥

અર્થ—ઉપમાનથી ઉપમેય પરિણામ પામીને ક્રિયા કરે, તે પરિણામાલંકાર જાણવો (૭૦) કમલથી મોટા ઝાંખથી દેખતી સ્ત્રીને જુવો. ઇંહાં કમલ એ ઉપમા, તેથી પણ ઉપમેય ને ઝાંખ, તે ઉપમાનો પરિણામ પામીને વધી ક્રિયા કરે છે એટલે દેખે છે, તેથી પરિણામાલંકાર થયો.

॥ ઉલ્લેખાલંકારદ્વિવિધઃ ॥

સો ઉલ્લેખ જુ એકકોં । બહુ સમુજ્ઞેં બહુ રીતિ ॥

અર્થેન સુરતરુ તિયવદન । અરિકોં કાલપ્રતોતિ ॥૧૭॥

બહુ વિધ વરને એકકોં । બહુ ગુનસોં ઉલ્લેખ ॥

કોર્તો અર્જુન તેજ રાવિ । સુરગુરુ વચન વિશેષ ॥૧૮॥

અર્થ—એક વસ્તુને અનેક માણસ અનેક રીતે સમજે, તેનું નામ બહુલેખાલંકાર કહેવાય. ૭૧ ને પુરુષને કોય સ્ત્રી સાથે પ્રોતી છે તેને તો તે સ્ત્રી કલ્પવૃક્ષ જેવી સુખદાયક દેખાયછે. અને ને પુરુષને તે સ્ત્રી સાથે વેરછે તેને તો તે કાળ જેવીજ દેખાયછે. એ એક રીતનો બહુલેખાલંકાર છે અને બીજો એક વસ્તુમાં અનેક પ્રકારના ગુણ રહ્યા હોય, તે પણ બહુલેખ કહેવાયછે. ૭૨ એક પુરુષની કીર્તિ અનુનના જેવીછે, અને તેજ સૂર્યના જેવું છે, અને વચન બહુસ્પતીના જેવુંછે. એ રીતે એકમાં અનેક ગુણ કેંહાય છે. તે એકોલેખાલંકાર કેંહાયછે.

॥ स्मरणभ्रमसंदेहालंकारस्त्रिविधः ॥

स्मरण भ्रम संदेह यह । लच्छन नाम प्रकाश ॥

सुधि आवत वा बदनकी । देखी सुधानिवास ॥ १९ ॥

बदन सुधानिधि जान यह । तुव संग फिरे चकोर ॥

बदन किधौ यह सीतकर । किधौ कमल भये भोर ॥ २० ॥

अर्थ—स्मरण, भ्रम अने संदेह ये त्रंशे थकी अेक वस्तुने माथे जीन पदार्थनुं मान थाय ते त्रंशे अलंकार केवाय ७।
आ सुधानिवास ले अमृतनुं स्थान अेले अंद्रमा, तेने देखीने ते मुष्नी सुध आपे छे अेले यां स्मरणालंकार थयो.
अने आ तारा मुष्ने अंद्रमा जालीने साथे ने साथे अेकर करेछे. अेले अे अलंकार थयो. अने आ ते भेड़ुं, के अंद्रमा, के सवारे कमल पुष्पुं के शुं. अेले यां संदेह। लंकार थयो. स्मरण ते ध्याद. भ्रम ते आति. अने संदेह ते कांछ निश्चय न थाय ते जालुनुं.

॥ सुधापन्हृत्यलंकारः ॥

धर्म दुरैं आरोपतैं । सुधापन्हृती जान ॥

उरपर नाहिं उरोज यह । कनकलता फल मान ॥ २१ ॥

अर्थ—अेक वस्तुनी उपर जीउ वस्तुना भस लावीने

તેનો જે ભાવ તે છુપાવી રાખ્યો તેનું નામ સુધાપન્હુત્ય લંકાર જાણ્યો. ઊં છાતીની ઉપર આ કાંઈ કુચ નથી, આ તો કનકલતાનાં ફળ જાણિ લિયો. કનકલતા તે સોનાની વેલ તેની ઊપમા સ્ત્રીને દેવાયછે, એટલે વેલમાં ફળ પણ લાગેછે તે ફળ છે ને કુચ નથી. એમ કહેતાં કુચનો ભાવ છુપી ગયો.

॥ હેતાપન્હુત્યલંકારઃ ॥

વસ્તુ દુરાવેં યુક્તિસોં । હેતુ અપન્હુતિ હોય ॥

તીવ્ર ચંદ નહિ રેન રાવિ । વડવાનલહિં જોય ॥૨૨॥

અર્થ—કાંક યુક્તિ કરિને વસ્તુને સંતાડે તારે હેતાપન્હુત્ય લંકાર થાય. ઊં રાત્રે પૂર્ણ ચંદ્રમાને જોઇને કહેછે કે એહોહો આ ધણું તેજ છે માટે ચંદ્રમા તો નહીંજ, અને રાત છે એટલે સૂર્ય પણ નહી. માટે આતો વડવાનજ અભિજ છે.

॥ પર્યસ્તાપન્હુત્યલંકારઃ ॥

પર્યસ્તહિ ગુન એકકે । ઓરવિષેં આરોપ ॥

હોય સુધાધર નાંહિ યહ । વદન સુધાધર આપ ॥૨૩॥

અર્થ—એકના ગુણનું બાન બીજા પદાર્થ ઉપર લાવિને

બોલવું તેનું નામ પર્યસાપન્હુત્યલંકાર કહેવાય. ૭૦ એક સ્ત્રીનું મુખ દેખીને કહેછે કે આ! કાંઈ ચંદ્રમા નથી, આ તો મુખ ચંદ્રમાની શોભા છે.

॥ ભ્રાંત્યાપન્હુત્યલંકારઃ ॥

ભ્રાંતિ અપન્હુતિ વચનસૌં । ભ્રમ જવ પરકો જાય ॥

તાપ કંપ હે જુર નહો । નાં સખિ મદન સતાય ॥૨૪॥

અર્થ—વચન કહ્યાથી જારે પારકો ભ્રમ જાય તારે તહાં ભ્રાંત્યાપન્હુત્યલંકાર જાણવો. ૭૧ એક સ્ત્રીને અંગમાં કામદેવથી સંતાપ થઈ આવ્યો તેને સખિયે પુછ્યું કે કેમ તાવ આવ્યો કે? તારે તે સ્ત્રી બોલી કે અંગ તપે છે અને કંપેછે પણ તાવ નથી; એ તો કામદેવસંતાપે છે.

॥ છેકાપન્હુત્યલંકારઃ ॥

છેકાપન્હુતિ યુક્તિ કરિ । પરસૌં વાત દુરાય ॥

કરત અધરછતાપિય નહો । સખી શીત ઋતુવાય ॥૨૫॥

અર્થ—કાંક હુક્તિ કરિને બીજથી પોતાનો વાત છુપાવી રાખવી તેનું નામ છેકાપન્હુત્યલંકાર કહેવાય. ૭૨ સખી સખીને કહેછે કે આ મારા હાઠ ઉપર જે રાતા ડાઘ દેખાયછે તે કાંઈ

પતિના દાંતના નથી, એ તો આ શિયાલાની હવાથી મારા હોઠ ફાટ્યા છે.

॥ કૈતવાપન્હુત્યલંકારઃ ॥

કૈતવપન્હુતિ એકકો । મિસુ કર બર્નત આન ॥

તિચ્છન તયિ કટાછમિસ । વરખત મન્મથ બાન ॥૨૬॥

અર્થ—એકનો મસ કાઢિનેં બીજાનું વર્ણન કરવું, તેનું નામ કૈતવાપન્હુત્યલંકાર કહેવાય હોં નાયક કહેછે. ત્રીજાં એવાં જે સ્ત્રિનાં કટાક્ષ તેનો મસ કરીને કામ દેવ આ બા-
ણોનો વરસાત કરે છે.

॥ ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર મિત્રિવિધઃ ॥

ઉત્પ્રેક્ષા સંભાવના । વસ્તુ હેતુ ફલ લેખ ॥

નેન મનોં અરવિંદહે । સરસ વિશાલ વિશેષ ॥૨૭॥

મનોં ચલી આંગન કઠિન । તારેં રાતે પાય ॥

તુવ પદ સમતાકોં કમલ । જલ સેવત ઇક ભાય ॥૨૮॥

અર્થ—એક વસ્તુનો સંભાવના કરવો, તેનું નામ ઉત્પ્રેક્ષા લંકાર કહેવાય. તેમાં ત્રણ ભેદછે. એક તો વસ્તુત્પ્રેક્ષા. બીજો હેતુત્પ્રેક્ષા. ત્રીજો ફળોત્પ્રેક્ષા. હોં આ નેત્રજ બાણિયે કમળછે કેમ જે સરસછે અને મોટાઇ પણ ઘણી

છે ; આ વસ્તુપ્રેક્ષાલંકાર થયો. આમાં કમળ ને વસ્તુ
છે તેની ઊત્પ્રેક્ષા થઈ છે. ખીન્નો. જાંણિયે આ કકણ
આંગણમાં ચાલો તેથી રાતા પગ થયા છે. આ હેતુપ્રેક્ષા
લંકાર થયો આમાં ને આંગણમાં ચાલી એ હેતુથી ઊત્પ્રેક્ષા
થઈ છે. ત્રીજો. આ કમળ ને એક ચિત્તથી તલાવમાં રહ્યું
છે તે તારા પગની ખરાબર થાવા સાર જાણિયે તપસ્યા કરે છે
આ કુળોપ્રેક્ષાલંકાર થયો આમાં પગની ખરાબર કમળને
થાવુંછે એ કુળોપ્રેક્ષા થઈ છે.

॥ રૂપકાતિશયોક્ત્યલંકારઃ ॥

અતી ઉક્તિ રૂપક જહાં । કેવલહિં ઉપમાન ॥

કનકલતા પર ચંદ્રમા । ધરૈ ધનુષ દ્વે બાન ॥૨૮॥

અર્થ—જહાં કેવલ ઉપમાન જ લેને ધણું જ રૂપ કહેવું તેનું
નામ રૂપકાતિ શયોક્ત્યલંકાર થાય. ઊં સોનાની વેલ ઉપર
એક ચંદ્રમા, એ ધનુષ અને બાણો ધર્યાં છે, હવે આમાં કેવલ
ઉપમાનનાં નામ માત્ર લીધાંછે અને ઉપમેય કે વાચક કે ધર્મનું
નામ મુદલ નથી અને ઉપમેયનો ઉચ્ચાર કર્યા પિના કાંઈ અર્થ
સમજાતો નથી તેથી રૂપકાતિશયોક્તિ થઈ. ખીજું ઊદાહરણ
એમ સમજવું ને સોનાની વેલની ઉપમા સ્ત્રીના અંગને.
દેવાય છે. અને ચંદ્રમાની ઉપમા સ્ત્રીના મુખને દેવાય છે.
અને ધનુષોની ઉપમા સ્ત્રીની બે ભમરોને દેવાય છે. અને
બાણોની ઉપમા સ્ત્રીના કટાક્ષોને દેવાય છે.

॥ સાપન્હવાતિશયોક્ત્યલંકારઃ ॥

સાપન્હવ ગુન એકકો । ઓરહિ પર ઠહરાય ॥

સુધા ભર્યો યહ બદન તુવ । ચંદ કહૈ બોરાય ॥૩૦॥

અર્થ—એકનો ગુણ બીજા ઉપર કરી જાય તેનું નામ સાપન્હવાતિશયોક્ત્યલંકાર કહેવાય. ઉ૦ અંધરામૃતે ભર્યું ને આ તારું મુખ તેને ને મનુષ્ય ચંદ્રમા કહેછે તે ધેલાંછે. એટલે ચંદ્રમાના ગુણ મુખ ઉપર કર્યાંછે. તે ચંદ્રમાજ છે તો, તેને ચંદ્ર કહેવાનું શું કામછે?

॥ ભેદકાતિશયોક્ત્યલંકાર. ॥

અતિશયોક્તિ ભેદક વહેં । જો અતિભેદ દિખાત ॥

ઔરેં હસિવો દેલિવો । ઔરેં યાકો વાત ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—ભેદ પાડિને ને ધણું દેખાડવું તેનું નામ ભેદકાતિશયોક્ત્યલંકાર કહેવો તેઆ રીતે:—ઉ૦ એનું હસવું પણ બીજી રીતનું, એનું દેખવું પણ બીજી રીતનું અને એની વાત પણ બીજી રીતની. એ રીતે અતિ ભેદ જણાયો.

॥ સંવંધાતિશયોક્ત્યલંકારઃ દ્વિવિધઃ. ॥

સંવંધાતિશયોક્તિ તવ । દેત અજોગહિ જોગ ॥

યા પુરકે મંદિર કહા । શશિલોં ઉંચે લોગ ॥૩૨॥

અતિશયોક્તિ દૂજી વૈહે । જોગ અજોગ બચાન ॥

તોં કર આગેં કલ્પતરુ । ક્યો પાવેં સન્માન ॥૩૩॥

અર્થ—જ્યાં યોગ્યતા નથી ત્યાં યોગ્યતા થાય તારે તે અયોગ્યયોગસંબંધાતિશયોક્ત્યલંકાર થાય. ઊં હે લોક આ નગરનાં મંદિર ચંદ્રમા સુધી ઊંચાં કહેા. હવે મંદિર ધણાં ઊંચાં છે પણ કાંઈ ચંદ્રમા સુધી ઊંચાં નથી ને તેમ કહ્યાં એટલે અયોગ્યનો યોગ થયા નહિ ને કહ્યો, એ રીતે સંબંધ ને અતિશયોક્તિ થઈ. અને બીજો એ છે જે યોગ્યતા છે તેની અયોગ્યતા કરે છે ઊં તારા હાથનો આગલ કલ્પવૃક્ષ શું સન્માન પામે અર્થાત ન પામે એમ કહ્યું. તેથી કલ્પવૃક્ષમાં યોગ્યતા છે તેને અયોગ્યતા કહી. એ યોગ્યાયોગસંબંધાતિશયોક્ત્યલંકાર થયો.

॥ અક્રમાતિશયોક્ત્યલંકારઃ. ॥

અતિશયોક્તિ અક્રમ જર્બે । કારન કારજ સંગ ॥

તો શર લાગત સાથર્હો । લગત ધનુષ અરિ અંગ ॥૩૪॥

અર્થ—એક પછી બીજું એવો ક્રમ છે તે ક્રમનો ભંગ થાય તે અક્રમાતિશયોક્ત્યલંકાર થાય. ઊં તારાં બાણ જે શત્રુના અંગ ઉપર લાગે છે તેની સાથેજ તેને ધનુષ પણ લાગે

છે. હવે યાં પહેલું બાણ લાગે તાર પછીજ ધનુષ લાગે તેનું
બાણ સાથે ધનુષ લાગે છે એમ કહેતાં ક્રમ રહ્યો નહી તેથી
અક્રમાતિશયોક્તિ થઈ.

॥ ચપલાતિશયોક્ત્યલંકારઃ. ॥

ચપલાતિશય હેતુસોં । હોત શીઘ્ર જો કાજ ॥

કંકનહોં મડ મુંદરી । પીય ગવન સુનિ આજ ॥૩૫॥

અર્થ—અપળતાને જે અતિશયપણું કહેવું તેનું નામ
અપળાતિશયોક્ત્યલંકાર કહિયે. ઉ૦ આજ ધણીનું પરદેશથી
આવવું શાંભલીને સ્ત્રીનું અંગ કુલ્યું અને હાથમાં ચુડલી
પેહેરવામાંડી તે ન આવી એટલે તે ચુડલી આંગળીની વીંટીની
પેઠે થઈ રહી. હવે ઊતાવલને અપલતા કહેછે તેનું ધણપણું
તે અતિશય કહેવાયછે.

॥ અત્યંતાતિશયોક્ત્યલંકારઃ. ॥

અત્યંતાતિશયોક્તિ સો । પૂર્વાપર ક્રમ નાંહિ ॥

વાન ન પહુંચે અંગલોં । અરિ પહિલેં ગિરિ જાહે ॥૩૬॥

અર્થ—આગલ પાછલ જે વાતનો ક્રમ મળે નહિ, તેને
અત્યંતાતિશયોક્ત્યલંકાર કહિયે. ઉ૦ અંગ સુધી બાણ
પહોચતા નથી તે પહેલાંજ શત્રુ નીચે ઢળી જાયછે. હવે હાં

અત્યંતજ અતિશયોક્તિ થયે છે જે આણુ લાગ્યા વિનાજ શરુ
હતી પડે છે।

॥ તુલ્યયોગિતાલંકારઃ ત્રિવિધઃ ॥

તુલ્ય યોગિતા ત્રીન એ । લચ્છન ક્રમતે જાનિ ॥

એક શબ્દમે હિત અહિત , બહુમે એકે બાનિ ॥૩૭॥

બહુત સુસમતા ગુન ન કરિં । શહિ વિધ હોત પ્રકારા॥

ગુન નિધિ નાકૈ દેખ તું । તિયકે ડરકો હારા॥૩૮॥

નવલ વધૂકી વદન દુતિ । દિખ સકુચિત અરવિંદા॥

તુંહો શ્રીનિધિ ધર્મ નિધિ । તુંહિ ઇંદ અરુ ચંદા॥૩૯॥

અર્થ—સરખી યોગ્યતાનું નામ તુલ્યયોગિતા. આ અલં
કારમાં ૩ પ્રકાર છે. એક તો હિત તુલ્યયોગિતા, બીજો
અહિત તુલ્યયોગિતા ને ત્રીજો અહુતુલ્યયોગિતા ઉં ગુણનિધિ
એવો જે આ નાયક તે તું જો જે સ્ત્રીના હૈયાનો હાર છે. એ.
રીતે સ્ત્રીના હિતનો કર્તા. તેથી હિતતુલ્યયોગિતા લંકાર
થયો. બીજો. નવિન સ્ત્રીના મોઢાની જોતિ દેખીને
કમલ ખીડાઈ ગયાં, એટલે અંદ્રમાના ઊદય થયાથી કલનેમં
ખીડાવાનો સ્વભાવ છે. હવે સ્ત્રીના મુખથી ઘણાંક જે કમળો
તેનું અહિત થયું તેથી આ અહિતતુલ્યયોગિતાલંકાર થયો
ત્રીજો. સ્કમીનો ભંડાર તું જો, અને ધનનો ભંડાર પણ

तुंलछे. अने वणी तुंल छंदछे ने तुंल अंद्रमाछे. अ
रीते अेक पुरुष धाणु पुरुष योग्य करे तारे ते अहुतुस्ययोगिता
लंकार कहैवाय अेम ज्ञानुपुं.

॥ दीपकालंकार. ॥

सो दीपक निज गुननसों । बरन इतर इक भाय ॥

गज मदसों नृप तेजसों । शोभा लहत बनाय ॥४०॥

अर्थ—अेकना गुणने वास्ते अीजना गुणनी अराअर
वर्णन करे तारे दीपकालंकार कहैवाय. ७० हाथी मध्थी
अने राज तेजथी अनीने शोभा लहेछे. यां हाथीनी
शोभा कहि, ने राजनी शोभा कहि तेथी राजना गुणने
दीपकता थर.

॥ दीपकावृत्यलंकार स्त्रिविधः ॥

दीपक आवृति तीन विधि । आवृति पदकी होय ॥

पुनि व्है आवृति अर्थको । दूजैं कहियैं सोय ॥४१॥

पद अरु अर्थ दुहूनकी । आवृति तीजै लेख ॥

घन बरखे हे री सखी । निशि बरखतहै देख ॥४२॥

फूले वृच्छ कदंबके । केतक बिकसे आहि ॥

मत्त भयेहै मोर अरु । चातक मत्त सराहि ॥४३॥

અર્થ—આવૃત્તિયે કરિને વસ્તુનું ઊદીપન થાય તે દીપકાવૃત્તિ અલંકાર કહેવાય. આવૃત્તિ એટલે બીજી વાર. ઊદીપન એટલે શાભાવનાર. આ અલંકારમાં ૩ પ્રકારછે. શબ્દની આવૃત્તિ થાય તે પેહલો, અને અર્થની આવૃત્તિ થાય તે બીજો અને શબ્દની ને અર્થની બેઉની આવૃત્તિ થાય તે ત્રીજો, ઊં વિરહિણી નાયકા સખીને કહેછે કે આ તે મેઘ વરસેછે કે રાત વરસેછે એ નો. એટલે વરસેછે એ બે વાર કહેવાયું તેથી શબ્દાવૃત્તિદીપકાલંકાર થયો. બીજો કદંબનાં ઝાડ ફૂલ્યાં છે અને કેવડા પાણુ ઊધડ્યાં છે, આમાં અર્થની આવૃત્તિ થઈ. ફૂલ્યાંછે ને ઊધડ્યાં છે એ બેઉનો અર્થ એકજ છે તેથી અર્થાવૃત્તિદીપકાલંકાર થયો. ત્રીજો—મારે ઊનમત્ત થયા છે અને બાપૈયા પાણુ મત્ત થયાછે, તે મેઘની સ્તુતિ કરે છે. આમાં મત્ત શબ્દની પાણુ આવૃત્તિ થઈ તેમજ તેમાં અર્થની પાણુ આવૃત્તિ થઈ તેથી તે શબ્દાર્થાવૃત્તિદીપકાલંકાર થયો.

॥ પ્રાતવસ્તૂપમાલંકારઃ. ॥

પ્રતિ વસ્તૂપમા સમશ્ચયે । દોઝ બાક્ય સમાન ॥

શોભા સૂર પ્રતાપ વર । શોભા સુર હૈ બાન ॥૪૬॥

અર્થ—એય વાક્ય સમાન આવે ને અર્થ નોખો થાય તે પ્રતિવસ્તૂપમાલંકાર થાય. ઊં જેના પ્રતાપની શાભા

સૂરજ સૂર્યતેના જેવી શ્રેષ્ઠ છે. અને જેની વાણીની શોભા
સુર જે દેવતા તેના જેવી છે.

॥ દૃષ્ટાંતાલંકારઃ. ॥

અલંકાર દૃષ્ટાંત સો । લચ્છન નામ પ્રમાન ॥

કાંતિમાન શશિહિં વન્યો । તુંહો કીરતિમાન ॥૪૬॥

અર્થ—કાંક લક્ષણ અને નામનું પ્રમાણ સરખું આવે
તારે દૃષ્ટાંતાલંકાર થાય. ઉ૦ સૂરજ પણ કાંતિમાન બન્યો છે.
અને તું પણ કીર્તિમાન બન્યો છે.

॥ નિદર્શનાલંકાર સ્ત્રિવિધઃ. ॥

કહિયે ત્રિવિધ નિદર્શના । વાક્ય અર્થ સમ દોય ॥

एक विषै पुनि ओर गुन । ओर वस्तुमें होय ॥૪૭॥

કહિયે કારજ દેખે કહ્યું । મલો બુરો ફલ ભાવ ॥

दाता सोम सो अंक विनु । पूरन चंद बनाव ॥૪૮॥

દેખો સહજાહિ ધરત યહ । સંજન લીલા નૈન ॥

तेजस्वीसों निबल बल । महादेव अरु मैंन ॥૪૯॥

અર્થ—નિદર્શનાલંકાર ત્રણ પ્રકારથી કહેવાય છે. એક
તો શબ્દમાં અને અર્થમાં બરાબર આવે છે ઉ૦ દાતા તે

સોમને ચંદ્રમા તેવો છે પણ અંક ને લાંછન તેવિના પૂનમના ચંદ્રનેવો બનાવછે. હવે આમાં શબ્દ અને અર્થની બરાબરી છે તેથી શબ્દાર્થનિર્દેશના લંકાર કહેવાય. બીજો. એક વસ્તુમાં ને બીજો ગુણ છે તે બીજી વસ્તુમાં થાય તે. ઉ. જીવો આ આંખો સહેજે અંજનની લીલા ધરે છે. આમાં અંજનમાં ને અપક્વતા રૂપી ગુણ છે તે નેત્રમાં સહેજે જણાયો તેથી તે અન્યગુણનિર્દેશના લંકાર કહેવાય. ત્રિજો. કાંક કાર્ય જોઈને ક્ષણે ભજો ખૂરો ભાવ કહિયે તે ઉ. તેજસ્વીની સાથે નિર્બળનું ને બળ તે ભેમ મહાદેવ અને કામદેવ. એટલે અર્થાત મહાદેવ સાથે કામ દેવ વેર કરીને બળી મુવો તેમ જોરાવર સાથે કમજોર વેર કરીને નાશ પામે. તેથી તે કુળભાવ નિર્દેશના લંકાર કહેવાય.

॥ વ્યતિરેકાલંકાર ॥

વ્યતિરેક ઉપમાનતે । ઉપમેયાધિક દેખિ ॥

મુખેહે અંબુજસો સર્વો । મોઠો વાત વિશેખિ ॥૪૯॥

અર્થ—ઉપમાનથી ઉપમેયમાં અધિકતા દેખાય તારે વ્યતિરેકાલંકાર થાય. ઉ. હે સખી આ મુખ કમળ જેવું છે. પણ તેમાં મીઠી વાતો રહી છે તેથી મુખ વિશેષ છે.

॥ સહોત્તયલંકાર. ॥

સો સહોત્તિ સવ સાથાહિં । વરને રસ સરસાઈ ॥

કોરતે અરિકુલસંગાઈ । જલનિધિ પહુંચિ જાશ ॥૬૦॥

અર્થ—બધાયનું સાથે વર્ણન કરતાં રસ વધારે દેખાય તે સહોક્ત્યલંકાર કહેવાય. ઉ૦ સુરવીરની કીર્તિ, શત્રુ ભાગિને સમુદ્રને કાંઠે પોહોઆ તેની સાથેજ તહાં પહોઆ. એટલે પૃથ્વીના છેડા સુધી કીર્તિ પહોઆ. હ્યાં બેયનું સાથે વર્ણન થયું.

॥ વિનોત્તયલંકાર દ્વિવિધ. ॥

હૈં વિનોક્તિ દ્વૈ ભાંતિકી । પ્રસ્તુત કછુ બિન છીન ।

અરુ શોભા અધિકી લહૈ । પ્રસ્તુત કછુ ઇક હીન ॥૫૧॥

દગ યંજનસે કંજસે । અંજન બિન શોભૈ ન ॥

બાલા સવગુન સરસ તનુ । રંચ રુઆઈ હૈં ન ॥૫૨॥

અર્થ—કાંઈ વર્ણન કરવું હોય તેમાં કાંક ઓછું હોય ને તેથી શોભા પણ કાંક ઓછી થાતી હોય તે વિનોત્કિષ્ણુ કહેવાય. અને કાંક ઓછાથી શોભાને પૂર્ણતા આવતી હોય તે વિનોત્કિપૂર્ણ કહેવાય. એ રીતે વિનોત્તયલંકાર બે પ્રકાર નોંધે. ઉ૦ અંજન અને કમળ જેવી આંખો પણ અંજન વિના શોભતી નથી યાં વિનોત્કિષ્ણુલંકાર થયો, અને બાળા સર્વે ગુણે કરિને સરસ અંગવાળી છે તેમાં જરી પણ લુપ્તાર્ધ દેખાતી નથી. એથી વિનોત્કિપૂર્ણલંકાર થયો.

॥ समासोत्तयलंकारः. ॥

समासोक्ति प्रस्तुत फुरै । प्रस्तुत बर्नन मांझ ॥

कुमुदिनिहू प्रफुलित भई । देख कलानिधि सांझ ॥ ५३ ॥

અર્થ—જે કહેવાનો વિચાર હોય તેના વર્ણનમાંજ બીજો વિચાર નિકળી આવે તેનું નામ સમાસોક્ત્યલંકાર કહેવાય. જાં પોયણી પણ પ્રકુલિત થઈ, અને આ ચંદ્રમા જો, સાંજ થઈ છે. હવે દૂતિ નાયકાને કહે છે તેમાં સૂચના એટલી છે જે આ રાત થઈ તેમાં ચંદ્રમા ઉગ્યો છે ને તેને જોઈને કુમુદની પણ ઉઘડી છે. તેમ તું શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને જો ને તેના આનંદથી પોયણી જેવું તારું મુખ પ્રકુલિત કર, અને માન કરીને દુઃખ કાં ભાગવે છે એ રીતે આમાં ઘણી વાતનો સમાસ થયો છે.

॥ परिकरालंकारः ॥

हैं परिकर आशय लिये । जहां विशेष न होइ ॥

शशिवदनी यह नायका । ताप हरतहे जोइ ॥ ५४ ॥

અર્થ—કાંક આશય જે જગ્યા વિચાર હોય તે વિશેષણ થકી પ્રત્યક્ષ થી આવે એવું જે બોલવું તે પરિકરાલંકાર કહેવાય. ઉં આ ચંદ્રમુખી નાયકા તાપને હરે છે તે જો.

એટલે ચંદ્રમા દિવસે થયેલા સૂર્યના તાપને હરે છે. તેમ આ ચંદ્રમુખી કામદેવના તાપને હરે છે. શશિમુખી એ સ્ત્રીનું વિશેષણ છે.

॥ પરિકરાંકુરાલંકારઃ ॥

સાભિપ્રાય વિશેષ્ય જવ । પરિકર અંકુર નામ ॥

સૂધેહૂ પિયકે કહેં । નેક ન માનત વામ ॥ ૫૫ ॥

અર્થ—વિશેષ્ય જરે સાભિપ્રાય કહેવાય તારે પરિકરાં કુરાલંકાર થાય. ઉ૦ પતિના સુધા કહ્યાથી પણ વામ ને સ્ત્રી તે જરીયે માનતી નથી. આમાં વામ શબ્દ છે તે વિશેષ્ય છે નં તેનો અર્થ સ્ત્રી છે અને બીજો અર્થ વાંકું એવો પણ છે. એટલે એવી તો વાંકી સ્ત્રી છે કે પતિનું સુધું કહેવું પણ માનતી નથી. મોટે એ વિચાર વિશેષ્યમાંથી નીકળ્યો છે.

॥ શ્લેષાલંકારઃ ॥

શ્લેષ અંલકૃત અર્થ બહુ । એક શબ્દમેં હોત ॥

હોય ન પૂરન નેહ વિન । એસો વદન ઉદ્યોત ॥ ૫૬ ॥

અર્થ—એક શબ્દમાં અર્થ ઝાઝો આવે તે શ્લેષાલંકાર કહેવાય ઉ૦ નાયકા નાયકાને કહે છે કે આટલા બધા તેજનો પ્રકાશ મુખ વિષે પતિના પૂરા સોહ વિના ન થાય. હવે આમાં

બીજો અર્થ એ છે કે પુરુષના ધણા સ્નેહ વિના સ્ત્રીનું મુખ
કોય દિવસ ઝળકે નહિ મોટે પુરુષની સાથે ધણો સ્નેહ છે એ
તેમાંથી શ્લેષ નિકળ્યો.

॥ અપ્રસ્તુતપ્રશંસાલંકારઃ દ્વિવિધઃ ॥

અલંકાર દ્વૈ ભાંતિકે । અપ્રસ્તૂત પ્રશંશ ॥

इक वर्नन प्रस्तुत बिना । दूजै प्रस्तुत अंश ॥ ५७ ॥

धनि यह चरचा ज्ञानकी । सकल समैं सुख देत ॥

विष राखतहैं कंठ शिव । आप धर्यौ इहि हेत ॥ ५८ ॥

અર્થ—પ્રસ્તુતાલંકાર એ જાતનો થાય છે. તેમાં એક તો
અભિપ્રાય વિના વર્ણન કરવું તે. અને બીજો અભિપ્રાય
લાવિને વર્ણન કરવું તે. ઉ૦ આ જ્ઞાનની ચરચા ધન્ય છે. કે
બધાય સમયમાં મુખ આપે છે. તેથી કાંઈ આમાં એકજ
સમય કહ્યો નહી તેથી આ અપ્રસ્તુતપ્રશંસાલંકાર થયો છે
જે તેમાંથી કાંઈ બીજો અભિપ્રાય નીકળ્યો નથી. બીજો,
શિવજીએ એ પીને કંઠમાંજ રહેવા દીધું છે કેમ કે પોતે
હતેથી ધર્યું છે તે મોટે. આમાંથી અભિપ્રાય નિકળ્યો જે ક્ષીર
સાગર મથતાં એર નિકલ્યુ તે ફેલીને બધી પૃથ્વીના જીવોને
મારિ નાખત, તે જીવોને બચાવવા સાર શિવજીએ પોતેજ એર
ખી લીધું, તે જો બહાર નીકળે તો જીવો મરિ જાય વાસ્તે

કંઠમાંજ ધરી રાખ્યું છે એ મોટો અભિપ્રાય નિકળ્યો. એ રીતે પ્રસ્તુતાંશપ્રશંસાલંકાર થયો છે.

॥ પ્રસ્તુતાંકુરાલંકારઃ ॥

પ્રસ્તુત અંકુર હૈં કિયૈં । પ્રસ્તુતમેં પસ્તાય ॥

કહાં ગયો અલિ કેવરે । છાંડ સુકોમલ જાય ॥૬૯॥

અર્થ—જે કાંઈ સારા વાસ્તે કામ કર્યું હોય તે તેમાં પછિ પસ્તાવો થાય તે પ્રસ્તુતાંકુરાલંકાર થાય. ઉ૦ મળ્લનો કોમળ જાડમાં ભમરો ફરતો હતો તે જાડ મૂકીને ક્યાંઈ કેવડામાં ગયો તાં તેના કાંઠાથી પાંખો નેં મોડું ફાટી ગયું તેથી તેને દેખનારો એમ કહે છે.

॥ પર્યાયોક્ત્યલંકારઃ દ્વિવિધઃ ॥

પર્યાયોક્તિ પ્રકાર દ્વે કછુ રચનાસોં વાત ॥

મિસુકારિ કારજ સાધિયૈં । જ્યોં વહ ચિત્ત સુહાત ॥૬૦॥

ચતુર વૈહૈં જિહિં તુવ ગરે । બિન ગુન ડારી માલ ॥

તુમ દોઝ બૈઠૌ વ હૌં । જાત અન્હાવન તાલ ॥૬૧॥

અર્થ—પર્યાયોક્ત્યલંકાર એ પ્રકારનો છે તેમાં એક તો કાંક રચનાથી વાત કરવી તે. અને બીજો કાંઈક મસકરીને

(૪૨)

જેમ બીજા માણસોને ગમે તેમ તેનું કારણ સાધિ દેવું તે.
 ઉં નાયકા નાયકાને કહેછે, જે તું અને નાયક, તેમાં
 તેજ અતુર કે જેણે તારા ગળામાં દોરા વિનાની માળા પેરાવી,
 એવી રચનાથી વાત કરી તેમાંથી આ અભિપ્રાય નિકળ્યો.
 જે તું નાયકને મળતાં દબાઈછે તેથી તારી છાતીમાં માતોની
 માળાના આંકા ઉઠી આવ્યા છે તેથી તેં દોરા વિનાની માળા
 પેરીછે. એ યુક્તિપર્યાયોક્ત્યલંકાર થયોછે. બીજો દૂતિના
 ધરમાં નાયક નાયકા એ બેમાં થૈ રહ્યાંછે તાં દૂતી કહેછે કે તમે
 બેય હ્યાં બેઠાં રહેજો અને હું હવે તળાવમાં નહાવા જઈશું,
 એથી દૂતિયે નાવાનો મસ કરિને બેયને એકાંત કરી દીધી
 અને તે બેના ચિત્તને ગમે તેવું કારણ સાધિ આપ્યું
 તેથી એ વ્યાજપર્યાયોક્ત્યલંકાર થયો.

॥ વ્યાજસ્તુત્યલંકારઃ ॥

વ્યાજસ્તુતિ નિંદા મિસૈં । જબેં બડાઈં હોય ॥

સ્વર્ગ ચઢાયે પતિત લૈ । ગંગ કા કહોં તોય ॥૬૨॥

અર્થ—નિંદાને મસે કરિને જરે સ્તુતિ એટલે બડાઈ
 થાય તારે તે વ્યાજસ્તુત્યલંકાર થાય. હે ગંગા ! તેં પાપિ
 યાને લેને સ્વર્ગમાં મોકલ્યા માટે તને હું શું કહું ? એટલે
 આમાં વડવાને મસે સ્તુતિ થૈ છે.

॥ व्याजनिंदालंकारः ॥

व्याजनिंद निंदामिसैं । निंदा ओरैं होय ॥

सदा छीन कीनो न क्यों । चंद मंद है सोय ॥६३॥

अर्थ—निंदाने भसे वधारे जीउ निंद थाय ते व्याज निंदालंकार थाय. ७० परकीया नायिका नायकने मजवा जयछे तां अंद्रमा प्रकाशित थयो, ते देखीने पोताने गुप्त जयुंछे त्यां अजवाजाथी प्रकट थवानो जय लावीने अंद्रमाने शाय आपेछे डे तुं मांदेछे अटले वदमां धटतो जयछे तेमज तने देखे सदाय धटतो कां न क्यों ? अटले शुद्धमां वधेछे ते शुं ?

॥ आक्षेपालंकार स्त्रिधा. ॥

तीन भांति आछेपहैं । एक निषेधाभास ॥

पहिलैं कहियैं आप कछु । बहुरि फेरियैं तास ॥६४॥

दुरैं निषेध जु विधि बचन । लच्छन तीनो लेखि ॥

होत रही दुति अगनितैं । तिय मन ताप विशेषि ॥६५॥

शीत किरन दे दरश तुं । अथवा तिय मुख आहि ॥

तहां जन्म मोकों दई । चले देश तुम जाहि ॥६६॥

અર્થ—આક્ષેપાલંકાર ત્રણ પ્રકારનો છે. એક તો નિષેધાભાસ. બીજો ચળિતાભાસ. ત્રીજો વિધ્યાભાસ. ઉ૦ સ્ત્રીના મનને તાપ અભિધી બમણો વિશેષ થઈ રહ્યો છે. યાં અભિનો નિષેધ ક્યો તેથી નિષેધાભાસાક્ષેપાલંકાર થયો. બીજો પહેલાં પોતે કાંક વાત કરિને પછી તેને ફેરવી નાખવી તેનું નામ ચળિતાભાસ કહેવાય. (ઉ૦) તું જો, આ શીતકીરણ (ચંદ્ર) દેખાય છે કે સ્ત્રીનું મુખ છે ? યાં શીતકીરણ કહિને પાછું સ્ત્રીનું મોઢું કહ્યું તેથી ચળિતાભાસાક્ષેપાલંકાર થયો. ત્રીજો કામ કરવાની હા કહેતાં નહિ કરવા જોયો અર્થ નિકળે તે વિધ્યાભાસ કહેવાય ઉ૦ એક પુરૂષે પરદેશ જવાની રજા સ્ત્રી પાસે માગી તારે તેણીયે કહ્યું કે તહાં મને જન્મ આપીને તમે પરદેશ જાઓ. આમાં રજા તો આપી પણ એમ કહ્યું જે તમે તાં મને જન્મ આપીને જાઓ અર્થાત્ યાં મને મારીને જાઓ એથી વિધ્યાભાસાક્ષેપાલંકાર થયો. આક્ષેપ એટલે પહેલું કાંક કહિને પછી કાંક જણાવવું.

॥ વિરોધાભાસાલંકારઃ ॥

માસૈં જવૈં બિરોધસો । યહૈં બિરોધાભાસ ॥

उतरत हों उतरत नही । मनतैं प्राननिवास ॥ ૬૭ ॥

અર્થ—એક બીજને સ્નેહ ઉતરી ગયો હોય તેનું નામ વિરોધાભાસાલંકાર કહેવાય. ઉ૦ નાયકા કહે છે કે હું તો

नायकना मनथी इतरी गहि छुं अछे अने मने भगवा
 आवतो नथी पणु भारा मनथी तो अने पणवार इतरतो नथी
 अने अने भारा प्राणु ले जवन तेनुं उकायुछे.

॥ विभावनालंकारः षड्विधः ॥

होहि छ भांति विभावना । कारन बिनिहिं काज ॥

बिन जावक दीनै चरन । अरुन लखेहे आज ॥६८॥

हेतु अपूरनतैं जबैं । कारज पूरन होय ॥

कुसुम बान कर गहि मदन । सब जग जीत्यो जोय ॥६९॥

प्रतिबंधकके होतहू । कारज पूरन मान ॥

निशिदिन श्रुति संगति तऊ । नैन रागकी खान ॥७०॥

जबैं अकारन वस्तुतैं । कारज प्रकटहिं होत ॥

कोकिलकी बानी अबैं । बोलत दिख्यो कपोत ॥७१॥

काहू कारनतैं जबैं । कारज होहि विरुद्ध ॥

करत मोहि संतापहिं । सखी शीतकर शुद्ध ॥७२॥

पुनि कछु कारजतैं जबैं । उपजैं कारन रूप ॥

नैन मीनतैं देखि यह । सरिता बहत अनूप ॥ ७३ ॥

अर्थ—३।५ वस्तुने विषे आँख वस्तुनी भावना करवी,

એનું નામ વિભાવનાલંકાર કહેવાય. તેમાં છ પ્રકાર છે. તે બધાય કારણને લહીને છે. તેનું ઉદાહરણ આજ પગને અગતો અથવા પોથી આપ્યા વિના અરણનાં તળાં લાલ દેખાય છે. ઇયાં કારણ વિના કારણની ઉત્પત્તિ થઈ, કેમ ને પોથીનો રંગ લાલ છે તે વિના પગનો રંગ લાલ દેખાયો, તેથી કારણહીનવિભાવનાલંકાર થયો. બીજો ઉદાહરણ તો કુત્રનું બાણ હાથમાં લેને કામદેવે બધા જગતને જીત્યું. ઇયાં કારણ ને બાણ તે તો લોહનું મળે નહી. ને કેવળ કુલના બાણથી ને જગતને જીત્યું, એ કારણ પૂરણ થયું, તેથી કારણપૂર્ણવિભાવનાલંકાર થયો. ત્રીજો ઉદાહરણ રાત અને દિવસ શ્રુતિ ને કાન તેની સંગતિ નેત્રને છે તોય તે પ્રીતિની તો બાણ છે. એટલે શ્રુતિ ને વેદ તેની સંગતિ થાતાં તો આ દેહાદિક ઉપરથી પ્રીતિ ઉતરીને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ તે થઈ નહી એ રીતે આશ્ચર્ય જણાવે છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે ને પ્રતિબંધ થતાં પણ કાર્ય પૂરણ થાય છે. તેથી પ્રતિબંધકવિભાવનાલંકાર થયો. ચોથો ઉદાહરણ હવે કોયલની વાણી બોલતાં હોવાને ડોકો. હોવાના કંઠની ઉપમા કંઠને અપાય છે એમ જરે કારણ વિનાની વસ્તુથી કારણ પ્રકટ થાય તારે અકારણવિભાવનાલંકાર થાય. પાંચમો ઉદાહરણ સખી શુદ્ધ સંકેત કીરણવાળો અંદ્રમા મને સંતાપ કરે છે. એમ જરે કોક કારણથી કાર્ય અવળું થાય તારે તે કાર્યવિરુદ્ધ

વિભાવનાલંકારથાય. છોડા ઉં નેત્ર રૂપી માછલીથી ઉપમા
 ન દેવાય એવી ભારે નદી વેહેછે. હવે કારણરૂપ નદીથી તે
 કારણ રૂપ માછલી ઉત્પન્ન થાય. પણ માછલીથી નદી ઉત્પન્ન
 થાય નહી. તેજ યાં કહ્યું છે નેત્ર રૂપી માછલીથી નદી રૂપ
 આંસુનિ ધારાઓ ઉત્પન્ન થઈ. એટલે યાં કાર્યાત્મકકારણ
 વિભાવનાલંકાર થયો.

॥ વિશેષોક્ત્યલંકારઃ ॥

વિશેષોક્ત જા હેતુસોં । કારજ ઉપજેં નાહિ ॥

નેહ ઘટત નહિ જબલગી । કામ દીપ ઘટમાંહિ ॥૭૪॥

અર્થ—જરેકારણથી કાર્ય ઉપજે નહી તારે વિશેષોક્ત્યલં-
 કાર કહિયે ઉં જ્યાં સુધી કામદેવ રૂપી દીપો આ ઘટમાં છે
 ત્યાં સુધી સ્નેહ ઘટતો નથી. ધ્યાં કામદેવ કારણછે તેથી
 ઉપજ્યો છે સ્નેહ તે કાર્ય છે એટલે તે કાર્યને જુદું કાઢવું છે
 તે કારણમાંથી જુદું નીકળતું જ નથી. કેમ છે કામદેવ ઘટમાં
 છે ત્યાં સુધી સ્નેહ નોખો થવાનો નથી.

॥ અસંભવાલંકારઃ ॥

કહૈં અસંભવ હોત જબ । બિન સંભાવન કાજ ॥

ગિરિવિરધર હૈં ગોપ સુત । કો જાને યહ આજ ॥૭૫॥

અર્થ—જે કાર્યના કારણનો વિચાર મનમાં ખરે દેખાય નહી, તે અસંભવાલંકાર કહેવાય. ઉ૦ ગોપના પુત્ર જે શ્રીકૃષ્ણ તેણે મોટા ગોવર્દન પર્વત સાત દિવસ સુધી એક હાથ ઉપર રાખ્યો એ વાત આજ માણસની શક્તિના જાણનારાઓના મનમાં કેમ સાચી મનાય?

॥ અસંગત્યલંકાર સ્ત્રિવિધઃ ॥

ત્રીન અસંગતિ કાજ અરુ । કારન ન્યારે ઠામ ॥

ઓર ઠોરાહિં કોજિયેં । ઓર ઠોરકો કામ ॥ ૭૬ ॥

ઓર કાજ આરંભિયેં । ઓરિં કરિયેં દોર ॥

કોકિલ મદમાતી ભઈ । સુમત આંબે મોર ॥ ૭૭ ॥

તેરે અરિકો અંગના । તિલક લગાયો પાનિ ॥

મોહ મિટાયો નાંહિ પ્રભુ । મોહ લગાયો આનિ ॥ ૭૮ ॥

અર્થ—અસંગત્યલંકારમાં ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાં પ્રથમ (ઉ૦) કોયલ માતી થઈને આંખાના મોહાર ઉપર બુમે છે. હવે ઇંહાં કોયલ શ્યાથી મદમાતી થઈ, તે તો કહ્યું નહી. અને આંખાના મોહાર ઉપર ક્યાંનું કામ શું છે, તે પણ કહ્યું નહી. એમાં વિચારિ જોયે તો કાર્ય ને કારણ એય સમજાય છે ; પણ અક્ષરમાંથી કાંઈ સમજાવું નથી. તે એ છે કે આંખાના

મોહર ખાતાં કોયલ મદમાતી થઈ છે. આંખાનો મોહર એ કારણ છે. અને મદમાતી થઈ એ કાર્ય છે. એ રીતે આ કાર્યકારણાસંગત્યલંકાર થયો. બીજો. (૬૦) તારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓએ તિલક માથે હાથ લગાડ્યો છે. આમાં એ કેહેવું છે જે તારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓએ તિલક લુછી નાખ્યું એટલે તે રાંડિયો અને શત્રુઓ મુવા. એમ શત્રુઓ મુવાનું કેહેવું છે તે તો કહ્યું નહીં, અને સ્ત્રીઓએ તિલકે હાથ લગાવ્યો એમ કહ્યું, એ રીતે બીજા ડોકાણનું કામ બીજા ડોકાણે કહ્યું તેથી તે વાક્યાસંગત્યલંકાર થયો. ત્રીજો (૬૦) પરમેશ્વરે મોહ મટાડ્યો તો નહીં, અને સામું બીજો મોહ લગાડ્યો. આ ડોકાણે બીજા કામનો આરંભ કરિયે અને તે મુકીને વળી બીજું કામ કરિયે, એમ થયું, મોહ મટાડવાનો વિચાર બાંધ્યો છે તાંતો વળી બીજી રીતનો મોહ આવી વળ્યો. એ રીતે આરંભાસંગત્યલંકાર થયો.

॥ વિષમાલંકાર સ્ત્રિવિધઃ ॥

વિષમ અલંકૃત ત્રીન વિધ । અનમિલતહિકો સંગ ॥

કારનકો રંગ ઓર કહ્યું । કારજ ઓરૈં રંગ ॥૭૯॥

ઓર મલો ઉદ્યમ કિયે । હોત બુરો ફલ આંચ ॥

અતિ કોમલ તન તીયકો । કહાં કામકો લાય ॥૮૦॥

સ્વડુ લતા અતિ રૂપામતે । ઉપજી કીરતિ સેત ॥

સાચિ લાયો ઘનસાર પે । અધિક તાપ તન દેતા ॥૮૧॥

અર્થ—વિષમાલંકારમાં ત્રણ પ્રકાર છે. પ્રથમ (૬૦) સ્ત્રીનું અતિશે કોમળ અંગ છે, તેમાં આવડી બધી કામની લ્હાય શું ? આમાં કોમળમાં અગ્નિની લ્હાય કહી, એ કોમળ ને લ્હાય એ બે પદાર્થ વિરુદ્ધ છે, તેના મેલાપ કહ્યા તેથી તે અભિસિતવિષમાલંકાર થયો. બીજો (૬૦) અતિશે કાળી તરવારોની પંક્તિ તેમાંથી અતિશે શ્વેત કીર્તી ઉત્પન્ન થઈ. આમાં કારણ ને કાળી તરવારોની પંક્તિ, તેમાંથી શ્વેત કીર્તિ રૂપી કાર્ય ઉત્પન્ન થયાં તેથી કાર્ય ને કારણના રંગ જુદા જુદા થયા, તેથી રંગવિષમાલંકાર થયો. ત્રીજો. (૬૦) નાયકા કહે છે કે મારા અંગ ઉપર સખીયે ભીમસેની બરાસનું પાણી છાંટ્યું તેથી અંગમાં અતિશે તાપ થયો. ને આમાં કારણ એ છે કે અંગમાં અગ્નિનો તાપ થાતો હતો તાં સખીયે ભીમસેનીબરાસનું પાણી છાંટ્યું તેથી ઉલ્ટો કામાગ્નિનો તાપ વધ્યો; એટલે કામાત્પત્તિ વધારે થઈ. તેથી તે સારું કામ ને બરાસનું પાણિ રેડવું, તેથી નરસું ફળ થયું. તેથી તે ફળવિષમાલંકાર થયો.

॥ સમાલંકાર સ્ત્રિવિધઃ ॥

અલંકાર સમ ત્રીન વિધિ । યથાયોગ્યકો સંગ ॥
 કારજમેં સબ પાડ્યેં । કારનાહિકે અંગ ॥ ૮૨ ॥
 શ્રમ વિન કારજ સિદ્ધ જબ । ઉદ્યમ કરતાહિં હોય ॥
 હાર વાસ તિય ઉર ધર્યો । અપને લાયક જોય ॥ ૮૩ ॥
 નીચ સંગ અચિરજ નહો । લચ્છી જલજા આહિ ॥
 જશહીકો ઉદ્યમ કિયો । નીકેં પાયો તાહિ ॥ ૮૪ ॥

અર્થ—સમાલંકારમાં ત્રણ પ્રકાર છે, તેમાં પ્રથમ (૭૦)
 કૃતનો અથવા સ્તનનો જે હાર તેણે પોતાને લાયક ધર જોઈને
 નિવાસ કર્યો છે. એટલે હાર સુંદર છે, તે સ્ત્રીના અતિ સુંદર
 સ્તન ઉપર જોઈને રહ્યા. તેથી તે યથાયોગ્યસમાલંકાર થયો.
 બીજો, (૭૦) લક્ષ્મી જે નીચ માણસના ધરમાં રહેછે એ
 વાતમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી, કેમ જે તેણે જળરૂપ જે સમુદ્ર તેથી
 જન્મ લીધોછે. અર્થાત્ જળ જેમ નીચે ડૂકાણે ઉતરી પડેછે,
 તેમ તેની દીકરી નીચ માણસના ધરમાં ઉતરી પડે તેમાં શું
 પૂછવું ? એ રીતે કારણ જે જળ તેનો સ્વભાવ કાર્દ જે લક્ષ્મી
 તેમાં દેખાયછે, તેથી તે યથાકારણાલંકાર થયો. ત્રીજો. (૭૦)
 આને જશનોજ ઉદ્યમ કોધો, તે તેણે સારી રીતે લીધો આમાં શ્રમ
 વિના કાર્યસિદ્ધિઉદ્યમથી થઈ તેથી તે અનાયાસસમાલંકાર થયો.

॥ વિચિત્રાલંકાર ॥

(૫૨)

इच्छा फल विपरीतकी । कीजै जतन विचित्र ॥

નવત ડાંચેતતા લહનકો । જો હૈં પુરુષ પવિત્ર ॥૮૨॥

અર્થ—જે કામ કર્યાથી અવળું ક્ષણ મળે તેનું જતન કરે, તારે વિચિત્રાલંકાર થાય. (૬૦) જે પવિત્ર ધર્માત્મા કે ધનવાળા પુરૂષો છે તે પોતાનું લાયકપણું લેવા સાર સહુથી નમતાં રહેછે. આમાં નમવું એ નીચું કામ છે તેથી મોટાઇ રૂપી ક્ષણ મળેછે તેથી તે વિચિત્રતા થયે, મોટે વિચિત્રાલંકાર કહેવાય છે.

॥ अधिकालंकार द्विविधः ॥

अधिकाई आधेयकी । जब आधारसों होय ॥

જો અધાર આધેયતે । અધિક આધેક એ દોય ॥૮૬॥

सात दीप नो खंडमें । कीराते नांहि समात ॥

શબ્દ સિંધુ કેતો જહાં । તુવ ગુન બરને જાત ॥૮૭॥

અર્થ—અધિકાલંકારમાં બે પ્રકાર છે. તેમાં જ્યાં આધારથી આધેય વધતો થાય ત્યાં આધેયાધિકાલંકાર કહેવાય. (૬૦) તારી કીર્તિ સાત દ્વીપ અને નવ ખંડમાં સમાતી નથી. ઇહાં સાત દ્વીપ ને નવ ખંડ તે આધાર છે, અને જશ તે આધેય છે તે રીતે આધારથી આધેય અધિક થયો છે. બીજો જ્યાં આધેયથી આધાર વધતો થાય ત્યાં આધારાધિકાલંકાર કહેવાય (૬૦) જ્યાં તારા ગુણ વર્ણન કરિયે ત્યાં શબ્દ રૂપી

(૫૩)

સમુદ્ર તે કૃષ્ણાક મોટોછે. અર્થાત્ શબ્દ સિંધુ અધેયથી તારા ગુણ રૂપી આધાર અધિક છે. એ રીતે આધારાધિ કાલંકાર થયો.

॥ અલ્પાલંકારઃ ॥

અલ્પ અલ્પ આધેયતે । સૂક્ષ્મ હોય આધાર ॥

અંગુરિકી મુંદરિહુ તિય । ભુજમેં કરત વિહાર ॥૮૮॥

અર્થ—નહાનીથી નહાનો વસ્તુ જરે ધારણ કરિયે તારે તેથી મોટી જે તેને ધરવાની વસ્તુ, તે તે નહાની વસ્તુથી પણ નહાની થાય. તેનું નામ અલ્પાલંકાર કહેવાય. (૬૦) આંગળીની વીંટો પણ સ્ત્રીના હાથમાં મોટી ફરતી જણાયછે. વોટી તે આધેયછે, અને હાથ તે આધાર છે.

॥ અન્યોન્યાલંકારઃ ॥

અન્યોન્યાલંકાર હૈં । અન્યોન્યાહિં ઉપકાર ॥

શશિસોં નિશિ નીકો લગૈ । નિશિહોમેં શશિ સારા ॥૮૯॥

અર્થ—એક બીજનો પરસ્પર ઉપકાર થાય, તે અન્યોન્યાલંકાર કહેવાય. (૬૦) ચંદ્રમાથી રાત્રી સારી દેખાયછે, અને રાત્રીથી ચંદ્રમા સારો દેખાયછે. આમાં રાતથી ચંદ્રમાની શોભા વધી, ને ચંદ્રમાથી રાતની શોભા વધી, એમ પરસ્પર ઉપકાર થયોછે.

॥ વિશેષાલંકાર સ્ત્રિવિધઃ ॥

તોન પ્રકાર વિશેષ હૈં । અનાધાર આધેય ॥

થોરો કછુ આરંભ જબ । અધિક સિદ્ધિકોં દેયા ॥૧૦॥

વસ્તુ એકકોં કોજિયૈ । બર્નન ઠોર અનેક ॥

નમ ઉપર કંચન લતા । કુસુમ સ્વચ્છહૈં એક ॥૧૧॥

કલ્પવૃચ્છ દેખ્યો સહો । તાકોં દેખત નૈન ॥

અંતર બાહિર દિશ વિદિશ । વહૈ તોય સુખ દૈન ॥૧૨॥

અર્થ—વિશેષાલંકાર ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં પ્રથમ તે આધેયને આધાર ન હોય તે. (૬૦) આકાશ ઉપર કંચનની વેલ અને એક ઉજાળું ફૂલ છે એટલે વીજળી અને અંધમા છે તેને કશાનો આધાર નથી. એમ અનાધારવિશેષાલંકાર થયો. બીજો, કાંક થોડો આરંભ જરે ઝાઝી સિદ્ધિને આપે તારે તે અધિકવિશેષાલંકાર થાય. (૬૦) મેં એક કલ્પવૃક્ષ ડીધું તેને આંખો દેખાય છે. અર્થાત્ કલ્પવૃક્ષ ભણે દાતાર પુરુષ છે તેથી કલ્પવૃક્ષને આંખો છે એમ વધારે કહેવામાં આવ્યું. ત્રીજો. એક વસ્તુનું વર્ણન અનેક ઉકાળે કરિયે તારે તે અનેકવિશેષાલંકારકહેવાય. (૬૦) ઘરમાં, બારે દિશાઓમાં અને ખુણાઓમાં એજ સ્ત્રી મને સુખ દેનારી દેખાય છે. એમ એક સ્ત્રીનું સર્વે ઉકાળે વર્ણન થયું છે.

(૫૫)

॥ વ્યાઘાતાલંકાર દ્વિવિધઃ ॥

વ્યાઘાત જુ કલ્હુ ઓરતૈં । કીજૈં કારજ ઓર ॥

બહુરિ વિરોધીતૈં જબૈ । કાજ લાઈયૈં ઠૌર ॥ ૯૩ ॥

સુખ પાવત જાસોં જગત । તાસોં મારત માર ॥

નિહચૈં જાનત બાલ તૌ । ન કરહુ વહ પરિહાર ॥ ૯૪ ॥

અર્થ—વ્યાઘાતાલંકારમાં બે પ્રકારછે. તેમાં એકતો જ્યોત્સના સારું કામ થતું હોય, તેથીજ પાછું નરસું કામ થાય તે, (૬૦) જે કામદેવે કરિને આપ્યું જગત સુખ પામેછે તેજ કામદેવ પાછો જગતને પ્રહાર કરેછે કેમજે જે સ્ત્રીથી પુરુષને સુખ થાયછે તેજ સ્ત્રીના કટાક્ષથી પુરુષને મનમાં અતિ પીડા થાયછે. એનું નામ ઇષ્ટવ્યાઘાતાલંકાર થાયછે. બીજો. જે કાર્યનો વિરોધિ પદાર્થ હોય તેજ પાછો કાર્યનો સાધક પદાર્થ થાય તે (૬૦) રાજા યુદ્ધમાં જતો હતો તારે તેણે રાજ્ય કામદારને સોંપવા માડ્યું તારે કામદાર બોલ્યો કે મારા બાળકના ઉપર દયા કરતા હો તો મારો પ્રધાનપણામાંથી ત્યાગ કરશે નહીં. એમ કહ્યાથી તેનો કાંઈ અપરાધ થાય, તો તે માફ કર્યો એ અર્થ નીકળ્યો એટલે તે અનિષ્ટવ્યાઘાતાલંકાર થયો.

॥ ગુંફાલંકાર ॥

(૫૬)

કહિયેં ગુંફ પરંપરા । કારનકી જબ હોત ॥

નીતીતે ધન ત્યાગ પુનિ । તારે જશ ઉદ્યોત ॥૯૫॥

અર્થ—જહાં એક એકનાં કારણ પરસ્પર નીકળતાં આવે, તહાં ગુંફાલંકાર થાય. અને તેજ કારણમાળાલંકાર પણ કહેવાયછે. (૬૦) નીતિથી ધન થાય, તેથી ધર્મ થાય, તેથી જશનો પ્રકાશ થાય. એમ એક બીજનાં કારણ નીકળતાં આવે છે.

॥ એકાવલ્યલંકારઃ ॥

ગૃહત મુક્ત પદ રીતિ જબ । એકાવલિ તબ માન ॥

દગ શ્રુતિ પર શ્રુતિ બાહુ પર । બાહુ જંઘલોં જાના ॥૯૬॥

અર્થ—મુકેલા શબ્દોનું જરે ફરીથી ગૃહણ થાય તારે એકાવલ્યલંકાર જાણવો. (૬૦) કાનની ઉપર આંખો, અને હાથ ઉપર કાન, અને જંઘા સુધી હાથ, એમ જાણ. આમાં જે શબ્દ એક વાર કહ્યો તે વળી ફરીને બીજી વાર આવ્યો એમ આવૃત્તિયો થઈ છે.

॥ માળાદીપકાલંકારઃ ॥

દીપક એકાવલિ મિલેં । માલા દીપક નામ ॥

કામ ધામ તિય હિય મયો । તિય હિયકો તું ધામ ॥૯૭॥

(૫૭)

અર્થ—દીપકાલંકાર અને એકાવલ્યલંકાર એ બે મળીને માળાદીપકાલંકાર થાયછે. (૬૦) સ્ત્રીનું લલ્લય તે કામદેવનું ધર થયુંછે, અને સ્ત્રીના લલ્લયનું ધર તું થયોછે એમાં ધર પદ એક ફેરે કહિને વળી બીજી વાર કહ્યું તેથી એકાવલ્યલંકાર થયોછે. અને સ્ત્રીનું લલ્લય તું છે એમ કહેવું છે ને તેના સાટે સ્ત્રીના લલ્લયનું ધર તુંછે એમ કહ્યું તેથી દીપકાલંકાર પણ થયોછે.

॥ સારાલંકાર ॥

एक एकते सरस जब । अलंकार यह सार ॥

मधुसौं माधुरि है सुधा । कविता मधुर अपार॥९८॥

અર્થ—જરે એકથી બીજી વસ્તુ સરસ થાતી આવે તારે તે સારાલંકાર થાય. (૬૦) મધથી અમૃત મધુરછે અને તેથી પણ કવિતા અપાર મધુર છે.

॥ यथासंख्यालंकारः ॥

यथा संख्य वर्नन विषे । वस्तु अनुक्रम संग ॥

कारे अरि मित्त विपात्तिको । गंजन रंजन भंग ॥९९॥

અર્થ—આગળ પાછળ વસ્તુનો અનુક્રમ સરખો આવે તે યથાસંખ્યાલંકાર કહેવાય. (૬૦) શત્રુ મિત્ર અને દુઃખ

(૫૮)

એને માર, રિઝાવ, અને તોડ. અર્થાત્ શત્રુને માર, મિત્રને
રિઝાવ, અને દુઃખને તોડ. એ રીતે શત્રુ આદિ નેમ પહેલાં
કહ્યાં તેમ માર આદિ પછી કહ્યાં એમ એક બીજા પછી કહ્યાં છે.

॥ દ્વિપર્યાયાલંકારઃ ॥

દો પર્યાય અનેકકોં । ક્રમસોં આશ્રય એક ॥

ફિરિ ક્રમતેં જબ એકકોં । આશ્રય ધેરેં અનેક ॥૧૦૦॥

હોતિ તરલતા ચરનમેં । મરેં નેનમેં આય ॥

અંબુજ તજિ તિય બદન દુતિ । ચંદહિ રહી બનાય ॥૧૦૧॥

અર્થ—એક વસ્તુનું બીજું રૂપ થાય તે પર્યાય કહેવાય.
તેમાં બે પ્રકાર છે પ્રથમ (૬૦) પગમાં અંચળતાઈ હતી તે
આંખમાં આવીને રહી છે. આમાં પગ આધાર છે અને
અંચળતા આધેય છે, એટલે આધેય કરીને બીજા આધારમાં
પ્રાપ્ત થયો તેથી તે આધેયદ્વિપર્યાયાલંકાર થયો. બીજું
સ્ત્રીના વદનની ઉપમા કમળને તળને ચંદ્રમાં બની રહી છે
આમાં કમળ આધાર છે, અને વદનોપમા આધેય છે તે કમળનો
આધાર છે તે તળને વદનોપમા આધેયે ચંદ્રમાનો આધાર
લીધો તેથી આધાર ક્યો એટલે આધારદ્વિપર્યાયાલંકાર થયો.

॥ પરિવૃત્યલંકારઃ ॥

(५६)

परिवृत्ती लीजैं अधिक । थोरोई कछु देय ॥

अरि इंदिरा कटाक्षसों । इकसर डारी लेया ॥ १०२ ॥

अर्थ—कांधक थोड़क आपीने आशुं लेवुं तेनुं नाम परिवृत्यलंकार थाय. (६०) आंख ताणीने अेक आणु भार्याथी शत्रुनुं अंधुं धन हरि ले. अर्थात् अेकज आणुथी शत्रुने भारीने तेनुं अंधुं धन हरी लेवुं अेमां आपवुं अप अने लेवुं अधिक अेवो अर्थ निकल्योछे.

॥ परिसंख्यालंकारः ॥

परिसंख्या इक थल तजत । दूजे थल ठहराय ॥

नेह हानि हियमें नहीं । भई दीपमें जाय ॥ १०३ ॥

अर्थ—अेक स्थानो त्याग करिने वस्तु अीन स्थानमां हरी रहे ते परिसंख्यालंकार आणयो. (६०) नायके नायका रमेछे तहां दीवामांथी तेल अंधुं अगी गयुं ते तेलनुं नाम स्नेहछे ते धरी गयुं पाणु ने अेक अीनना हेंयामां स्नेहछे ते कांध धरी गयो नथी अे तात्पर्यछे.

॥ विकल्पालंकारः ॥

हैं विकल्प यहकैं वहैं । इहि बिधिको बरतंत ॥

करिहैं दुखको अंत अब । जमकैं प्यारो कंत ॥ १०४ ॥

અર્થ—આ કરં કે આ કરં, એ પ્રકારનું વૃત્તાંત હયામાં હો એનું નામ (વિકલ્પાલંકાર થાય. (૭૦) નાયકા કહેછે કે હું હમણા દુઃખનો અંત કરું છું, કાંતો આ દેહથા પ્યારા સ્વામીને મળું છું, ને કાં તો મરીને જન્મ પાસે જાઉં છું.

॥ સમુચ્ચયાલંકાર દ્વિવિધઃ ॥

દોય સમુચ્ચય ભાવ બહુ । કહું ઇક ઉપજૈ સંગ ॥

एक काज चाहैं कर्यौ । वैं अनेक इक अंग ॥ ૧૦૫ ॥

તુવ અરિ ભાજત ગિરત ફિર । ભાજતહૈ સતરાય ॥

जोबन बिद्या मदन घन । मद उपजावत आया ॥ ૧૦૬ ॥

અર્થ—સમુચ્ચયાલંકાર એ પ્રકારનો છે. તેમાં એક તો એક કામ ધણાને પ્રાપ્ત થાયછે અને બીજો ધણા થૈને એક જ કામ કરેછે. પ્રથમ (૭૦) તારા ભયથી તારા શત્રુઓ નાસેછે, પડે છે, ને ઉઠીને ફરી દોડે છે. હાં ધણા શત્રુઓને એક ભયજ ઉપજ્યો છે, એ બહુવ્યાપકસમુચ્ચયાલંકાર થયો. અને બીજું (૭૦) જોખન, વિદ્યા, કામદેવ અને ધન, એ બંધા એક મદ ઉપજ્યોછે. આ એકવ્યાપકસમુચ્ચયાલંકાર થયો.

॥ कारकदीपकालंकारः ॥

કારક દીપક એકમે । કર્મતે ભાવ અનેક ॥

જાતિ ચિતે આવત હસાતે । પુછત બાતહુ નેક ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ—એકમાં ક્રમે કરિને અનેક ભાવ થાય તેનું નામ કારકદીપકાલંકાર કહેવાય. (૭૦) એક સ્ત્રી સામું જાહને ચીતવતી જાયછે, હસતિ આવેછે. અને હજવેથી વાત પણ પૂછે છે. એ રીતે એક સ્ત્રીમાં અનેક ભાવ પ્રકટ થયાછે.

॥ સમાધ્યલંકારઃ ॥

સો સમાધિ કારજ સુગમ । ઓર હેતુ મિલ હોત ॥

ઉત્કંઠા તિયકોં ભઈ । અથયો દિન ઉદ્યોત ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થ—કાંક બીજું કારણ મળીને સારી રીતે કાર્ય થાતું હોય તારે સમાધ્યલંકાર થાય. (૬૦) સ્ત્રીને પતિ પાસે જવાની તૃષ્ણા થઈ તાં દિવસનો પ્રકાશ પણ અસ્ત થયો. એટલે દિવસ આથમ્યાથી પતિને મળવું સહેલું થયું.

॥ કાવ્યાર્થપત્યલંકારઃ ॥

કવિ કૈમૂતિક ન્યાયકોં । કાવ્યાર્થપતિ ગાત ॥

મુલ જોત્યો વા ચંદસોં । કહા કમલકી બાત ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ—આમ કરતો હોય તેને એમ કરતાં તે શું વાર લાગે

એવો જે કૃત્તિક ન્યાય તેને કવિ કાવ્યાર્થાપત્યલંકાર કહેછે.
(૬૦) ચંદ્રમા સાથે યુક્ત કરતાં જે મુખ જીત્યું તેને કમળને
જીતતાં શો વારછે?

॥ કાવ્યલિંગાલંકારઃ ॥

કાવ્યલિંગ જબ યુક્તિસોં । અર્થ સમર્થ ન હોય ॥

તોકોં મેં જીત્યો મદન । મો હિયમેં શિવ સોય ॥ ૧૧૦ ॥

અર્થ—જરે યુક્તિથી પોતાના અર્થની સિદ્ધિનું સામર્થ્ય
થાય તારે તેનું નામ કાવ્યલિંગાલંકાર કહેવાય. (૬૦)
હે કામદેવ ! મહારા લક્ષ્યમાં શિવ વિરાજેછે, તેથી મેં તને
જીત્યો હવે તું દુઃખ દર્શકે તેવું તારું સામર્થ્ય નથી.

॥ અર્થાંતરન્યાસાલંકારઃ ॥

સામાન્યતે વિશેષ દૃઢ । તબ અર્થાંતર ન્યાસુ ॥

રઘુવરકે બલ ગિરિ તરે । બડે કરેં ન કહા સુ ॥ ૧૧૧ ॥

અર્થ—જરે સામાન્યથી વિશેષ દૃઢ હોય તારે અર્થાંતર
ન્યાસાલંકાર થાય (૬૦) શ્રીરામચંદ્રના બળથી સમુદ્રમાં
પર્વત તર્યા, એમ મોટા શું ન કરે, બધુંય કરે. આમાં પર્વત
સામાન્ય એટલે સાધારણ છે, અને શ્રીરામચંદ્ર વિશેષ છે તે
સર્વ સામર્થ્ય યુક્ત છે તેના બળથી તર્યા.

॥ વિકસ્વરાલંકારઃ ॥

વિકસ્વર હોત વિશેષ જવ । ફિર સામાન્ય વિશેષ ॥

હરિ ગિરિ ધાર્યો સત્પુરુષ । ભાર સહત જ્યો શેષ ॥૧૧૨॥

અર્થ—જે વિશેષ તે સામાન્ય થૈ જાય, અને જે સામાન્ય તે વિશેષ થૈ જાય તારે વિકસ્વરાલંકાર થાય. (૬૦) શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્દન પર્વત ધર્યો તે જેમ પૃથ્વીનો ભાર શેષ સેહે છે તેમ આમાં શેષથી શ્રીકૃષ્ણ અધિક છે, પણ શેષે આખી પૃથ્વી ધરી અને શ્રીકૃષ્ણ એક પર્વત ધર્યો, તેથી શ્રીકૃષ્ણ વિશેષ છે, તે સામાન્ય થયા, અને શેષ સામાન્ય છે તે વિશેષ થયો છે.

॥ પ્રૌઢોક્ત્યલંકારઃ ॥

પ્રૌઢોક્તી ઉત્કર્ષ વિન । હેતૂં બર્નન કામ ॥

કેશ અમાવસ રૈન ઘન । સઘન તિમિર સવ શામ ॥૧૧૩

અર્થ—વખાણ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી, તોય પણ હેતુ કલ્પનાનું જે કામ, તે પ્રૌઢોક્ત્યલંકાર જાણ્યો. (૬૦) વાળ, અમાસની રાત, મેઘ અને ઘાટો અંધકાર એ બધાંય શ્યામ છે,

॥ સંભાવનાલંકારઃ ॥

जो यों हैं तो यों कहैं । संभावना विचार ॥

वक्ता हैं जो शेष तो । लहत गुननको पार॥११४॥

अर्थ—जो आम होत तो आम थात, जेवो ते विचार ते संभावनासंकार कहेवाय. (७०) प्रभुनी प्रार्थना:- तमारा गुणनो पार जो शेष करवा लागत तो थात, केम ते शेषने १००० भुज्जछे, ते अकेकमां बेजे छुमोछे. हुं अके भुज्जवाणो तमारा गुणनो पार केम पामुं ? छहां शेषनी संभावना थछ.

॥ मिथ्याध्यवसित्यलंकारः ॥

मिथ्याध्यवसिति कहत कछु । मिथ्या कल्पन रीति॥

करमैं पारद जो रहै । करैं नबोढा प्रीति॥११५॥

अर्थ—कांछ जोयानी कल्पना करवी, ते मिथ्याध्यवसित्य संकार कहेवाय. (७०) जो हाथमां पारो माली रप्पाय. तो नवी परणेलो स्त्री प्रीति करै.

॥ ललितालंकारः ॥

ललित कह्यौ कछु चाहिये । ताहीको प्रतिबिंबु ॥

सेतु बांधि करि हैं कहा । अबतो उतर्यौ अंबु॥११६॥

अर्थ—कांछ कहेवानी छच्छा होय, तो तेनुं प्रतिबिंब

પણીતાં કહિયે, તો લલિતાલંકાર થાય. (૭૦) વૃથા પાજ્યાંધિને શું કરશે? હવે તો પાણી ઊતરી ગયું. એ રીતે કોય કામ કરવાનો વેળાયે ન કરે ને પછી કરે તે થાવાનું કારણ કોય રીતે નાશ પામ્યા પછી તે કામ કરવા તયાર થાય, તારે તે ન કરવાનો ઉત્તર ઉપર પ્રમાણે બીજી રીતે આપે, એટલે તે પ્રતિબિંબ કહ્યું તેથી તે અલંકાર મનોહર જણાયો.

॥ પ્રહર્ષણાલંકાર સ્ત્રિવિધઃ ॥

ત્રીન પ્રહર્ષન જતન વિનુ । વાંછિત ફલ જો હોય ॥

વાંછિતહૂતે અધિક ફલ । શ્રમ વિનુ લહિયે સોય ॥૧૧૭॥

સોધત જાકે જતનકૌં । વસ્તુ ચઢેં કર તેડ ॥

જાકો ચિતમેં ચાહ મડ । આઈ હે દુતિ વેડ ॥૧૧૮॥

દીપકકો ઉદયમ કિયો । તહાં ઉદય મો માન ॥

નિધિ અંજનકી બૌષધી । શોધત લહ્યો નિધાન ॥૧૧૯॥

અર્થ—પ્રહર્ષણાલંકારના ત્રણ પ્રકારછે. તેમાં એક તો જે વસ્તુની ઇચ્છા થાય તે, વિના મહેનતે આવી મળે તે. (૭૦) દૂતિને મળવાની મને આહના હતી, તાં તો તેજ દૂતિ આવીને મળી. ઇહાં ઇચ્છિતપ્રહર્ષણાલંકાર થયો. બીજા જે પદાર્થ મળવા શરૂ મહેનત કરવા લાગિયે, તાં તો તે પદાર્થથી અધિક બીજો પદાર્થ એની મળે આવી મળે તે (૭૦) દીવો

કરવાનો ઉદ્યમ માંડ્યો તાં તે સુરજનો ઉદ્ય થયો. ધ્યાં ધૃષ્ટિતાવિક્રમહર્ષણાલંકાર થયો. ત્રીજો, જે વસ્તુ મળવાના જતનને શોધિયે છધ્યે, તાં તે વસ્તુજ એની મળે આવી મળે તે. (ઉ૦) જે આપધો આંજયાથી પૃથ્વીમાં ડટાયેલું દ્રવ્ય દેખાઈ આવેછે, તે આપધીને શોધતાં દ્રવ્યજ આવી મળ્યું, તેથી અ-યત્નપ્રહર્ષણાલંકાર થયો.

॥ વિષાદાલંકારઃ ॥

સો વિષાદ ચિત્ત ચાહતૈં । ઉલટો કહ્યું વૈ જાય ॥

નીવી પરસન સ્તુતિ કરી । ચરનાયુધ ધુનિ પાયા ॥૧૨૦॥

અર્થ—જે કામની ઇચ્છા હોય તેથી કાંઈ ઊલટું થૈ જાય તે વિષાદાલંકાર કહેવાય. (ઉ૦) રાતમાં કેડનું લુગડું કાઢવા સારું કેટલીક સ્તુતી કરિ એટલામાં ફૂકડાં ખોલ્યાં ને સવાર થઈ.

॥ ઉલ્લાસાલંકારઃ ॥

ગુન ઓગુન જબ એકકૈં । ઓર ધરૈં ઉલ્લાસ ॥

નહાય સંત પાવન કરૈં । ગંગ ધરૈં શિહિ આસ ॥૧૨૧॥

અર્થ—એકના ગુણ અવગુણથી જરે ખીજને ઉલ્લાસ થાય તારે તે ઉલ્લાસાલંકાર થાય. (ઉ૦) ગંગાજી એવી આશા રાખેછે જે મારા જળમાં નિર્વિકારિ સંત નહાઈને મને પાવન કરશે.

॥ अवज्ञालंकारः ॥

હોત અવજ્ઞા ઓરકો । ન લગેં ગુન વ્હૈં દોષ ॥

પરમ સુધાકર કિરનતે । खुले न पंकज कोश॥ ૧૨૨॥

અર્થ—એકના ગુણ ખીજને લાગે નહીં અને દોષ લાગે તારે અવજ્ઞાલંકાર થાય (૬૦) ચંદ્રમાના અમૃતમય કિરણથી કમળનો ડોડો ઉધડે નહીં. એટલે ચંદ્રમાનું અમૃત તો કમળને કાંઈ ગુણ કરતું નથી ને દોષ તો પ્રકટ જણાયછે.

॥ अनुज्ञालंकारः ॥

હોત અનુજ્ઞા દોષકો । જો લોજેં ગુન માન ॥

હોત વિપતિ યામેં સદા । हिये चढत हरि आन॥ ૧૨૩॥

અર્થ—જો દોષનો ગુણ માનિયે તો અનુજ્ઞાલંકાર થાય. આ સંસારમાં સદાય દુઃખ થાયછે; પણ હરિ ચિત્તમાં આવિ ચડેછે, એથી દુઃખ રૂપદોષમાં, હરિ સ્મરણ રૂપી ગુણ માન્યોછે.

॥ लेखालंकारः ॥

ગુનમેં દોષ રુ દોષમેં । गुन कल्पनसो लेख ॥

શુક યહ મધુરી બાનિતે । बंधन लह्यो विशेष॥ ૧૨૪॥

અર્થ—ગુણમાં દોષની અને દોષમાં ગુણની કલ્પના કરવી

(૬૮)

તે લેખ:લંકાર કહેવાય. (૭૦) પોપટ મંધુરી વાણિ બોલીને
પાંજરામાં બંધીઆનું પામ્યો. આમાં મંધુરી વાણી ગુણ
તેથી બંધીઆના રૂપી દોષ પેદા થયોછે.

॥ મુદ્રાપ્રસ્તુત્યલંકારઃ ॥

મુદ્રા પ્રસ્તુતિ પદ વિષે । ઓરે અર્થ પ્રકાશ ॥

અલી જાય કિનાપે યુતહિં । જહાં રસીલી વાસા ॥ ૧૨૯ ॥

અર્થ—એક અર્થ કરતાં બીજા અર્થનો પ્રકાશ થાય તે
મુદ્રાપ્રસ્તુત્યલંકાર કહેવાય. કોયલે કરિને યુક્ત એવિ જહાં
આંખાની રસીલી વાસ હોય, તહાં ભમરો જાય. હવે
આંખાનું વર્ણન કરતાં, ભમરાનું વર્ણન થયું એ બીજો અર્થ
નિકળ્યો. કિનાપી કોયલનું નામછે.

॥ રત્નાવલ્યલંકારઃ ॥

રત્નાવાલિ પ્રસ્તુત અર્થ । ક્રમતે ઓરહુ નામ ॥

રાસિક ચતુર્મુખ ભૂમિ પતિ । સકલ ગ્યાનકોધામ ॥ ૧૨૬ ॥

અર્થ—જે અર્થ કહેવો હોય તેમાં ક્રમે કરિને નામ બીજાં
આવે તે રત્નાવલ્યલંકાર કહેવાય. (૭૦) રસિક શ્રીકૃષ્ણ,
ચતુર્મુખ બ્રહ્મા, ભૂમિપતિ શેષ, એ બધાય માનનાં ધરછે.

આમાં નામો કાંક અપ્રસિદ્ધ અને કલ્પિત આવ્યાં તેથી
અલંકાર થયોછે.

॥ તદ્ગુણાલંકારઃ ॥

તદ્ગુન તજિ ગુન આપનો । સંગતિકો ગુન લેય ॥

બેસર મોતી અધર મિલ । પદ્મરાગ છબિ દેય ॥૧૨૭॥

અર્થ—પોતાનો ગુણ મુકીને સંગતિનો ગુણ લિયે તે
તદ્ગુણાલંકાર કહેવાય. (૬૦) બેસરનું મોતિ હોઠને
મળિને પદ્મરાગ રતનની શોભાને આપેછે. ધ્યાં મોતિનો
સપેત રંગ, તેમાં હોઠનો લાલ રંગ પામિને મોતીયે પોતે
લસણિયાના જેવી કાંતિ પોળી લીધીછે.

॥ પૂર્વરૂપાલંકારઃ દ્વિધા ॥

પૂર્વ રૂપ લે સંગ ગુન । તજિ ફિર અપનો લેત ॥

દૂજે જબ ગુન નાં મિટૈં । કિય મેટનકે હેત ॥૧૨૮॥

શેષ રૂપામઢે શિવ ગરે । જશતેં ઉજ્જ્વલ હોત ॥

દીપ મિટાયેહૂ કિયો । રશના મનિ ઉદ્યોત ॥૧૨૯॥

અર્થ—પૂર્વ રૂપાલંકાર બે પ્રકારનો છે તેમાં એક તો કાંક
ગુણધરી પોતાનું રૂપ બદલી ગયું હોય તે મળિને પાછું પોતાનું

(૭૦)

સ્વસ્વરૂપ થાય તે. (૬૦) શેષ સંકેત છે તે શિવજીને કંઠે
વિંટાયો તારે કંઠમાં ઝેરછે તેની ઝાંઘથી શ્યામ થયા, તથાપિ
પોતાના જશથી તે તે સપેતજ છે. તેથી એ અંચળપૂર્વ-
રૂપાલંકાર થયો. બીજો, જે ગુણ મટવાને વાસ્તે ઉપાય કર્યો
હોય તોય પણ તે ગુણ ન મટે તે. (૬૦) ધણિયે દિવો
ઓલવી નાખ્યો, તારે સ્ત્રિયે પોતાના કેડના ધરાણામાં મણિયો
હતી તે ઉઘાડિ કરી તારે તેનો પ્રકાશ પ્રકટી રહ્યો. આથી
પેહેલાં દોવાનું અજવાલું હતું તે જતાં પાછું રત્નોનું અજ-
વાલું થયું. અર્થાત્ અજવાલું રહ્યું આવ્યું તેથી તે અચ-
ળપૂર્વરૂપાલંકાર થયો.

॥ અતદ્ગુણાલંકારઃ ॥

અતદ્ગુણ સુસંગતિ મયે । જવ ગુણ લાગત નાંહિ ॥

પિય અનુરાગી નાં મયો । વશો રાગિ મન માંહિ ॥ ૧૩૦ ॥

અર્થ—સંગતિ થાય તેનો ગુણ લાગે નહી તારે અતદ્ગુ-
ણાલંકાર કહેવાય. (૬૦) નાયકા કહેછે ધણું રાગી
એટલે સ્નેહે ભર્યું મારું મનછે તેમાં રહિને મારે પતિ સ્નેહી
ન થયો. અર્થાત્ હું સ્નેહે ભર્યા મનમાં રાખ્યો છું તોય પણ
તેને મારા ઉપર સ્નેહ થાતો નથી.

॥ અનુગુણાલંકારઃ ॥

(૭૧)

અનુગુન સંગતતે જબે । પૂર્વ ગુનન સરસાય ॥

મુક્તમાલ હિય હાસ્યતે । અધિક સેત વૈં જાય ॥ ૧૩૧ ॥

અર્થ—કોઈની સંગતિથી પોતાનો આગલો ગુણ જરે વધતો થાય તારે તે અનુગુણાલંકાર થાય. (૬૦) મોતિની માળા હેયાના હાસ્યથી વધારે સંકેત થૈ ગઈ. હાસ્યનો રંગ સંકેત જાણવો.

॥ મિલિતાલંકારઃ ॥

મિલિત સોઈ સાદૃશ્યતે । ભેદ જબે ન લખાય ॥

અરુનબરન તિય ચરન પર । જાવક કહ્યો ન જાય ૧૩૨

અર્થ—પોતા સરખા સાથે, જરે ભેદ ન જણાય તારે મિલિતાલંકાર જાણવો. (૬૦) રાતા પગતળાની ઉપર પોથિનો રંગ દીધોછે તે કાંઈ કહેવામાં આવતો નથી. એટલે રાતા પગતળામાં કાંઈ અજતો આપ્યોછે, એમ કાંઈ જણાતું નથી

॥ સામાન્યાલંકારઃ ॥

સામાન્યજુ સાદૃશ્યતે । જાન પરે ન વિશેષ ॥

નાંહિ ફરક કહ્યુ કમલ અરુતિય લોચન અનિમેષ ૧૩૩

અર્થ—સરખી વસ્તુથી પોતે વધારે ન જણાય તારે

(૭૨)

સામાન્યાલંકાર કહેવાય. (૬૭) પાપણા ઊંચી નીચી ન કરનારી એટલે એક દષ્ટે જોઈ રહેનારી આંખો અને કમળ એમાં કાંઈ ફરક જણાતો નથી. આમાં આંખો સામાન્ય છે અને કમળ સાદૃશ્ય છે તેમાં કાંઈ વધતું ઓછું જણાયું નથી.

॥ ઉન્મીલિતાલંકારઃ ॥

ઉન્મીલિત સાદૃશ્યતે । મેદ ફુરે તવ માનિ ॥

કીરતિ આગે તુહિન ગિરિ । છુયે પરતહે જાનિ ॥ ૧૩૪ ॥

અર્થ—એક વસ્તુ પાસે સમાન બીજી વસ્તુ છે તે સાથે કાંઈ ફેર જણાય તારે ઉન્મીલિતાલંકાર કહેવાય. (૬૦) કીર્તીનો પર્વત અને હેમાળો પર્વત એ બે વચ્ચે ફેર જારે હાથથી પરસ કરિયે તારે જાણવામાં આવે..

॥ વિશેષકાલંકારઃ ॥

યહૈ વિશેષ્ય વિશેષ પુનિ । ફુરે જુ સમતા માંજિ ॥

તિય મુખ અરુ પંકજ લલૈ । શાશી દર્શનતે સાંજિ ॥ ૧૩૫ ॥

અર્થ—વિશેષ્ય અને વિશેષ બે સમાન છે તે બેયનું નોખું નોખું ભાન થાય તારે વિશેષકાલંકાર કહેવાય. (૬૦) સ્ત્રીનું મુખ કમળ અને કમળ તારે ઓળખાય જારે સાંજે ચંદ્રમા દેખાઈ આવે. કેમકે કમળ તો સાંજે બિડાઈ જાય છે. સ્ત્રીનું મુખ તો રાત્રે દિવસ પ્રકાશિત રહે છે.

॥ ગુઢોત્તરાલંકારઃ ॥

ગુઢોત્તર કહ્યુ ભાવતે । ઉત્તર દીને હોત ॥

ઉત્તર બેતસ તરુમે પથિક । ઉત્તર ન લાયક શ્રોત ॥૧૩૬॥

અર્થ—કાંઈ બીજા કામના બાવથી ઉત્તર દેવો, તેથી ગુઢોત્તર-
રાલંકાર થાય. (૬૦) એક વટે મારગુ જે નદી ઉતરવાનું પુણ્યું
ત્યારે તેને કોઈ સ્ત્રીએ કહ્યું કે પેલી તરફ જ્યાં નેતરનાં ઝાડ છે
ત્યાંથી નદી ઉતરવા લાયક છે એટલે જાડી નથી. એનો અભિ-
પ્રાય એ છે જો એ નેતરના ઝાડમાં જશે એટલે હું તેને મળિને
મોજ કરીશ.

॥ ચિત્રાલંકારઃ ॥

ચિત્ર પ્રશ્ન ઉત્તર દુહુ । એક વચનમેં સોય ॥

મુગ્ધા તિયકી કોલે રુચિ । ગેહ કોંનમેં હોય ॥૧૩૭॥

અર્થ—જરે પ્રશ્ન અને ઉત્તર એ બેય એક વચનમાં થાય,
તારે તે ચિત્રાલંકાર કહેવાય. (૬૦) મુગ્ધા સ્ત્રીને રમવાની
રુચિ ધરના પુણ્યમાં થાય. જ્યાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર બેય એક
વચનમાં થયાં છે.

॥ સુદ્ધમાલંકારઃ ॥

(૭૪)

મુચ્છમ પર આશય લક્ષે । સૈનનમેં કહ્યુ ભાય ॥

મેં देख્યૌ ઉહિશીશમાને । કેશાને લિયો છિપાય ૧૩૮

અર્થ—પારકો આશય સમજીને કાંઈક તેનો ભાવ સંકેતમાં જણાવેા તેનું નામ મૂર્દમાલંકાર કહેવાય. (૬૦) મેં જોયું કે, એણે માથાનો મણિ કેશ કરિને છુપાડી લીધો. કામી પતિયે કોઈ રીતે સ્ત્રીને જણાવ્યું કે આપણે મેલાપ ક્યારે થાશે, ત્યારે સ્ત્રીયે પોતાના શીશનો મણિ કેશ કરિને ઢાંક્યો, તેથી તે પતિ સમજ્યો જે સૂર્ય અસ્ત થાશે તારે અંધારામાં મેલાપ થાશે.

॥ પિહિતાલંકારઃ ॥

પિહિત છિપી પર વાતકોં । જાને દિખાવેં ભાવ ॥

પ્રાતાહિં આયે સેજ પિય । હસિ દાવત તિય પાવા ૧૩૯

અર્થ—પારકી ગુપ્ત વાતને સમજીને તેનો ભાવ દેખાડે તે પિહિતાલંકાર થાય. (૬૦) રાત્રે કોય સ્ત્રી સાથે રમીને સવારે પતિ આવ્યો તે સમજીને સ્ત્રી હસિને તેના પગ આંપવા લાગી. અર્થાત્ તે રમીને આવ્યો તે થાક્યો હશે તેનો ભાવ જણાવી આપ્યો.

॥ વ્યાજોક્ત્યલંકારઃ ॥

(૭૫)

વ્યાજોક્તી કછુ ઓર બિધિ । કહેં દુરે આકાર ॥

સચિ શુક કીને કર્મ ઇ । દંતાને જાનિ અનાર ॥૧૪૦॥

અર્થ—કાંઈ બીજી રીતે કહિને પોતાના કર્મનો આકાર છુપાવી રાખવો તે વ્યાજોક્ત્યલંકાર કહેવાય. (૬૦) સ્ત્રીના હોઠ ઉપર પાંતના દાંત લાગેલ, તેના આંકા ઉઠેલા; તે જાણિને સખીયે પૂછ્યું કે, આ હોઠ ઉપર શું થયું તારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે મારા આ પોથીથી રંગેલા રાતા દાંતને પોપટે દાડમના દાણા જાણિને આંચ મારી તે હોઠને લાગી તેના દાગા થઈ રહ્યા છે.

॥ ગૂઢોક્ત્યલંકારઃ ॥

ગૂઢોક્તી સો ઓરકૈં । કીજેં પર ઉપદેશ ॥

કાલ્હિ સચી હૌં જાઉંગી । પૂજન દેવ મહેશ ॥૧૪૧॥

અર્થ—સમજાવવું હોય કોયને, ને બોલવું કોય બીજા સાથે તારે ગૂઢોક્ત્યલંકાર થાય. (૬૦) સખીને સખી કહેછે કે હે સખી કાલે હું મહાદેવની પૂજા કરવા જઈશ. એ થકી પોતાનો પરકીય નાયક પાસેછે તેને સમજાવ્યું ને હું મહાદેવના દેરામાં તને મળીશ.

॥ વિવૃતોક્ત્યલંકારઃ ॥

(૭૬)

શ્લેષ છુપ્યો પરકટ કિયે । વિવૃતોક્તી હે નામ ॥

શિવ પૂજત કાહિ સૈનમે । અવેં વસો હિય ધામ ॥૧૪૨॥

અર્થ—છુપેલા પદાર્થને શ્લેષે કરિને પ્રકટ કરવો તેનું નામ વિવૃતોક્ત્યલંકાર છે. (૬૦) એક સ્ત્રિયે શિવજીની પૂજા કરતાં એમ કહ્યું ને હવે મારા હૈયા રૂપી ધરમાં વસો, એટલું કુવામાં તે સ્ત્રીના ઉપપતિ આવ્યો હતો તેને એવું સમજાવ્યું ને હમણા ધરમાં માણસો છે મોટે ધરમાંથી નિકળી જાયો. અને મારા હૈયા રૂપી ધરમાં વસો. એટલે મારા હૈયા રૂપી ધરમાંજ રહેા અને આ ધરમાંથી ખસી જાયો. એવો છુપેલો અર્થ શ્લેષે કરિને પ્રકટ જણાવ્યો છે.

॥ યુક્ત્યલંકારઃ ॥

યહૈં યુક્તિ કીન્હૈં ક્રિયા । મર્મ છિપાયો જાય ॥

પીય ચલત આંશૂ ચલૈં । પૂછત નૈન જંભાય ॥૧૪૩॥

અર્થ—કાંઈ ક્રિયા કર્યાથી પોતાનો મર્મ છુપી જાય તે યુક્ત્યલંકાર કહેવાય. (૬૦) પોતાનો ધણી પરગામ જતાં શાશુ નણુંદ દેખતાં આંખમાં આંશુ આવિ ગયાં તે પોતાનું ચિન્હ છુપાડવા શાશુ આંખાને ઠેરાવિને શાશુ નણુંદને કાંક બીજા વાત પૂછવા લાગી.

॥ લોકોક્ત્યલંકારઃ ॥

લોકોક્તો કહ્યુ વચન જો । લીને લોક પ્રવાદ ॥

નેન મુંદિ ષટ મસલોં । સહિયેં વિરહ વિષાદ ॥૧૪૪॥

અર્થ—લોકમાં કેટલીક વાતો કહેવાય છે તે લેને ખોલવું તે લોકોક્ત્યલંકાર કહેવાય. (૯૦) છ મહિના આંખો વીંચીને વિરહનું દુઃખ સહિ લેયે. આમાં આંખો વીંચીને સહિ લેયે એમ લોકમાં કહેવાય છે.

॥ છોકોક્ત્યલંકારઃ ॥

લોકોક્તાહિં કહ્યુ અર્થસો । છોકોક્તી જિય માન ॥

જો ગાયનકોં ફેરેં । તાહિ ધનંજય જાન ॥૧૪૫॥

અર્થ—લોક કહેછે એવા કાંઈ અર્થથી ને વાત બને તે છોકોક્ત્યલંકાર કહિયે. (૯૦) ને ગાયને વાળે તેજ અર્જુન જાણે. એટલે લોકમાં એમ કહેવાય છે ને, ને ગાયને વાળે તે ગોવાળ. એવોજ અર્થ અર્જુનમાં ઠીક છે.

॥ વક્રોક્ત્યલંકારઃ ॥

વક્રોક્તી કહ્યુ શ્લેષસોં । અર્થ ફેર જો હોય ॥

રસિક અપૂરવ હો પિયા । બૂરો કહત ન કોય ॥૧૪૬॥

(૭૮)

અર્થ—કાંક શબ્દને શ્લેષે કરિને અર્થ ફેરવીને થાય તેનું નામ વક્રોક્ત્યલંકાર થાય. (૬૦) નાયકા નાયકને કહેછે, હે પ્રિય તમે અપૂર્વ રસિક છો, અપૂર્વ એટલે આગળ કોઈ તમારા જેવો રસિક થયો નથી, એવા તમે રસિક એટલે રસના ભોગવનારો છો તેથી તમને સહુ રસિક કહેછે. પણ કોય ખૂરો કહેતું નથી. ખૂરો (ખાંડ ઘેયોલી) પણ રસિક છે. એમ કહેતાં ખૂરો નરસાનું પણ નામ છે. અર્થાત્ તમે નરસા પણ છો ખરા.

॥ સ્વભાવોક્ત્યલંકારઃ ॥

સ્વભાવોક્તિ વહ જાનલે । વર્નન જાતિ સુભાય ॥

હાસિ હાસિ શુકતિ ફિર હસતિ । મુહ મોરત ઇતરાય ॥ ૪૭

અર્થ—જે કાંઈ જાતિ સ્વભાવનું વર્ણન કરવું તે સ્વભાવોક્ત્યલંકાર કહેવાય. (૬૦) હસતિ હસતિ ઢળિ જાયછે ને વળી ફરિને હસેછે, વળી મુખ મરડીને અભિમાન દેખાડેછે એ સ્ત્રીનો જાતિ સ્વભાવ છે.

॥ ભાવિકાલંકારઃ ॥

ભાવિક ભૂત ભવિષ્ય જો । પરતછ હોય બતાય ॥

વૃંદાવનમેં આજ વહ । લીલા દેખહુ જાય ॥ ૧૪૮ ॥

અર્થ—જે ભૂત તે ભવિષ્યમાં પ્રત્યક્ષ દેખાડે તેનું નામ

ભાવિકાલંકાર થાય. (૬૦) આગળ જે લીળા વૃંદાવનમાં
થઈ હતી તે તહાં જઈને તું આજ જો.

॥ ઉદાત્તાલંકારઃ ॥

અપલચ્છન દે શોધિયે । અધિકાર્ફ મુ ઉદાત ॥

તુમ જાકે બશિ હોતહો । સુનત ન કૈસી બાત ॥૧૪૯॥

અર્થ—અપલક્ષણ ડેરાવીને વળી વધારે શોધિયે તે ઉદા-
ત્તાલંકાર થાય. (૬૦) તમે જેને વશ થાઓછો તેની કેવી કેવી
વાતો સાંભળતા નથી? અર્થાત્ તેની કેક વાતો મારા વિષે
વાંકીયો! પણ સાંભળતા હશેજ તો, એમાં શું ફેરછે?

॥ અત્યુક્તાલંકારઃ ॥

અલંકાર અત્યુક્ત વહ । વર્નત અતિશય રૂપ ॥

યાચક તેરે દાનતે । મયે કલ્પતરુ મૂપ ॥૧૫૦॥

અર્થ—જે ડેકાણે અતિશયજ બોલાય તે, અત્યુક્તાલંકાર
થાય. (૬૦) હે રાજા તારા દાનથી યાચક કલ્પવૃક્ષ થઈ ગયા. એટલે
તે પણ કેક ડેકાણે દાન કર્યાજ કરેછે.

॥ નૈરુક્તિકાલંકારઃ ॥

(૮૦)

સો નિરુક્ત જવ જોગર્તે । અર્થ કલ્પના આને ॥

ઓધો કુબજા બાશી ભયે । નિર્ગુન વહેં નિદાને ॥૧૬૧॥

અર્થ—જારે કોય સંયોગથી અર્થની કલ્પના આવે એવું બોલાય તારે નૈરુત્કિકાલંકાર થાય. (૮૦) હે ઉદ્ધવાં એ કૃષ્ણ કુબજને વશ થયા, તેથી એમાં કાંઈ ગુણ નથી એ ખરેખર છે. એવો નિર્ગુણ શબ્દનો અર્થ કર્યો.

॥ પ્રતિષેધાલંકારઃ ॥

સો પ્રતિષેધ પ્રસિદ્ધ જો । અર્થ નિષેધ્યો જાય ॥

મોહન કર મુરલીનહી । કલ્પુક વડી જુ બલાય ॥૧૬૨॥

અર્થ—જે પ્રત્યક્ષ અર્થને ઉડાડિને બીજો અર્થ થાય, તે પ્રતિષેધાલંકાર કહેવાય. (૮૦) આ મોહનના હાથમાં મુરલી નથી, આતો કાંક મોટી બલા છે. અર્થાત્ મુરલી મોહ ઉપજાવનારી છે તેને બલા કહી.

॥ વિવ્યલંકારઃ ॥

અલંકાર વિધિ સિદ્ધ જો । અર્થ સાધેર્ય ફેર ॥

કોકિલ હે કોકિલ વવે । ઋતુમેં કારિહેં ટેર ॥૧૬૩॥

અર્થ—જો અર્થ ફરિતે વિધિ સિદ્ધ થાય તે વિધ્યલંકાર કહેવાય. (૭૦) કોયલ તે કોયલ તારેજ જો વસંત ઋતુ માંજ બોલે તો એટલે વસંત ઋતુમાં આંખાનો મહેર અને ફળ કોયલ ખાયછે, તારેજ તેના કંઠમાં મધુરતા આવેછે. બીજી ઋતુમાં કાંઈ તેનો સ્વર મધુર લાગતો નથી.

॥ હેત્વાલંકારઃ દ્વિવિધઃ ॥

हेतु अलंकृत होय जब । कारन कारज संग ॥

कारन कारज ए जबै । वस्तु एकाहिं अंग ॥ १५४ ॥

उदित भयो शशि मानिनी । मान मिटावन मानि ॥

मेरे रिद्धि समृद्धि यह । तेरी कृपा बखानि ॥ १५५ ॥

॥ इत्यर्थालंकारः ॥

અર્થ—હેત્વાલંકાર બે પ્રકારનો છે. પ્રથમ જરે કારણુ ને કાર્ય એક વસ્તુના અંગમાં પેદા થાય, તારે દ્વિધાંગહેત્વલંકાર થાય. (૭૦) હેમાનવાણી! જો આ ચંદ્રમા ઉદય થયો, તે તારા માનને મટાડનારો જાણુ. આમાં જો મુખના રૂપથી ઘણું માન થયુંછેતે કાર્યછે, અને મુખ કારણુછે. તે મુખ થકી ચંદ્રમા ઘણો સુંદર દેખાયછે તેથી તારું માન ગયું એમ જાણુ. બીજો, જરે કારણુ ને કાર્યનું એક અંગ થાય તારે

(૮૨)

એકાંગહૃદયલંકાર થાય. (૬૦) મારે તો ઋદ્ધિ અને સ્મૃદ્ધિ એક તમારી કૃપા છે એનેજ હું વખાણું છું. એટલે એક કૃપા છે. એજ ઋદ્ધિ ને સ્મૃદ્ધિ છે. આમાં કૃપા કારણ ને ઋદ્ધિ સ્મૃદ્ધિ કાર્ય છે. તેના અંતર્ભાવ એક કૃપામાંજ થયો છે.

॥ છેકાનુપ્રાસાલંકારઃ ॥

આવૃત્તિ બર્ન અનેકકી । દોય દોય જબ હોય ॥

હૈ છેકાનુપ્રાસ સુર । સમતા વિનહૂ સોય ॥ ૧૬૬ ॥

અંજન લાગ્યો હૈં અધર । પ્યારે નૈનનિ પીક ॥

મુકત માલ ઉલટી પ્રકટ । કઠિન હિયે પર ઠીક ॥ ૧૬૭

અર્થ—ધણાક અક્ષરોની આવૃત્તિ ખખે કે વધારે વાર થાય અથવા સ્વર ન મળતા આવે ને વ્યંજનજ મળતા આવે તે પણ છેકાનુપ્રાસ કહેવાય (૬૦) ખે અ. ચાર ન. ખેટ. ખેલ. ખેડી. એ રીતે ઉપલા દોહામાં છે તે અક્ષરો સમજી લેવા. ખીજો અર્થ તો સ મઝાય છે. હવે મૂળાર્થ અંડિતા નાયકા કહે છે. હોઠ માથે આંજણુ લાગ્યું છે અને આંખ ઉપર લાલ તંબોલ લાગ્યું છે. અને માતીની માળા જંધી કઠણુ છાતી ઉપર ઠીક ઉઠી આવી છે.

॥ લાટાનુપ્રાસાલંકારઃ ॥

સો લાટાનુપ્રાસ જવ । પાદકિ આવૃતિ હોય ॥

શબ્દ અર્થકે ભેદસો । ભેદ વિનાહૂ સોય ॥ ૧૯૮ ॥

પીય નિકટ જાકે નહી । ઘામ ચાંદની તાહિ ॥

પીય નિકટ જાકે સહી । ઘામ ચાંદની યાહિ ॥ ૧૯૯ ॥

અર્થ—જરે ચરણની આવૃતિ થાય ને તેમા કાંઈ શબ્દ કે અર્થનો ભેદ પડતો હોય અથવા ન પડતો હોય તારે લાટાનુ પ્રાસાલંકાર થાય. (૬૦) આમાં દોહાનું પેહેલું ચરણ ને બીજું ચરણ સરખું આવ્યું ને તેમાં એક શબ્દના ફેરથી અર્થ પણ બીજી રીતનો થયો. હવે મૂળાર્થ. જે સ્ત્રીનો ધણી પાસે નથી તેને અજવાળી રાત ખરા બપોરના ધામ જેવી છે. ને હે સખી જેનો ધણી પાસે છે તેને ખરા બપોરની ગરમી પણ અજવાળી રાત જેવી ઠંડી છે.

॥ યમકાનુપ્રાસાલંકારઃ ॥

યમક શબ્દકો ફિર શ્રવન । અર્થ જુદેસો જાનિ ॥

શીતલ ચંદન ચંદ નહિ । અધિક અગ્નિતે માનિ ॥ ૧૩૦ ॥

અર્થ—જરે જે શબ્દ સરખા આવે ને તેનો અર્થ જુદો થાતો હોય તારે યમકાનુપ્રાસાલંકાર કહેવાય. (૬૦) આમાં ચંદન એ ૩ અક્ષર ૨ વાર આવ્યા છે. હવે મૂળાર્થ

હે સખી આ વિરહે કરિને ચંદ્રમા અને ચંદન શીતળ નથી
લાગતાં, અગ્નિથી પણ વધારે તાપ આપેછે એમ જાણુને.

॥ વૃત્ત્યાનુપ્રાસાલંકારઃ ॥

પ્રતિ અચ્છર આવૃત્તિ કહુ । વૃત્તિ તોન વિધ માન ॥
મધુર વરન જામૈં સર્વે । ઉપનાગરિકા જાન ॥૧૬૧॥
દૂર્જે પુરુષા કહત સર્વ । જામૈં વહુત સમાસ ॥
વિનુ સમાસહૂ મધુરતા । કહૈં કોમલોલ્લાસ ॥૧૬૨॥
અતિ ભારી કારી ઘટા । પ્યારી વારિક વેશ ॥
પિય પરદેશ અદેશ યહ । આવત નાંહિ સંદેશ ॥૧૬૩॥
કોકિલ ચાતક ભુંગ કુલ । કેકી કઠિન ચકોર ॥
સોર શુન્યો ધરવ્યો હિયો । કામ કટક અતિ જોર ॥૧૬૪॥
ઘન વરખત દામાને લસૈં । દશ દિશિ નીર તરંગ ॥
દંપતિ હીય હુલાસતૈં । અતિ સરસાત અનંગ ॥૧૬૫॥

અર્થ—આ વૃત્ત્યાનુપ્રાસાલંકારમાં ત્રણ પ્રકારછે. તેમાં
એકતો ઉપનાગરિકા, બીજો દીર્ઘસમાસ, તે ત્રીજો કોમ-
લોલ્લાસ. તે આગળ એકેક દાહામાં આવશે. પહેલા-જેમાં
સર્વે મધુર અક્ષરે આવે તે ઉપનાગરિકાનુપ્રાસ જાણવો, મધુર

અક્ષરે। એટલે કકારથી તે મકાર સુધી, અને રકાર તથા પકાર લઘુ આવે, અને ૮ ૬ ૭ ૮ ૯ એ અક્ષરે ન આવે તારે તે મધુર વર્ણ કહેવાય. મૂળાર્થ. અતિશે ભારે કાળી મેઘની ઘટા અને વાઝી સ્ત્રી તો નાનિ અવસ્થામાં છે એટલે ઘણી નાનીછે અને તેનો ઘણી પરદેશછે, તેનો સંદેસો આવતો નથી એ સારું નથી અર્થાત્ એનો પતિ એની પાસેજ જોધયે. ખીજો, જેમાં ઘણા લાંબો સમાસ આવે, અને વર્ણનમાં મધુરતા આવે તે દીર્ઘસમાસાનુપ્રાસ કહેવાય. મૂળાર્થ કોયલ, બપૈયા, ભમરા મોર, એકાર, તેના સમૂહનો કઠણ નાદ તેનો સોર શાંભળીને હૈયું ધડકી ગયું, જાણિયે અતિશે કામના કટકનું જોર કેમ થયું ન હોય? ત્રીજો, સમાસ નહાના હોય અને વર્ણનમાં મધુરતા આવે તારે કોમળોદ્ભાસાનુપ્રાસ થાય. મૂળાર્થ-મેઘ વરસતાં વિજળો શામેછે અને દશ દીશામાં પાણિના તરંગ ઉછળી રહ્યાછે. તે વખતે ધણિ ધણિયાણિના મનમાં કામદેવ અતિશે રસ ઉપજાવેછે.

॥ ગ્રંથપ્રયોજન ॥

અલંકાર સર્વ અર્થકે । કહે એકશો આઠ ॥

કિયે પ્રકટ ભાષાવિષે । દેહી સંસ્કૃત પાઠ ॥ ૧૬૬ ॥

શબ્દાલંકૃત વહુતહે । અચ્છરકે સંયોગ ॥

અનુપ્રાસ ષટ્ત્રય કહે । જો હૈ ભાષા જોગ ॥ ૧૬૭ ॥

ता हतिनके हेतु यह । कीनो ग्रंथ नवीन ॥

जो पंडित भाषा निपुन । कविता विषै प्रवीन॥१६८॥

भाषा भूषण ग्रंथकों । जो देखे चित लाय ॥

विविध अर्थ साहित्य रस । समुझैं सबै बनाय॥१६९॥

अर्थ— संस्कृतमां अर्थना अलंकार अेकशे आइ कइछे. ते लोखने में सर्वे भाषा विषे प्रकट कइछे. अने अक्षरना संयोगधी शब्दालंकार धइछे तेमांथी छ प्रकारना ने भाषामां योग्यछे. ते अनुप्रासालंकार कइछे. ते ने भाषामां अतुर छे अने कवितामां प्रवीणछे तेना हितने अर्थ आ ग्रंथ करवाने हेतुछे. आ भाषा भूषण ग्रंथने ने अितमां लाविने श्रुये, ते धइछे प्रकारना साहित्य रस सारी रीते समझेने अनाये.

॥ टीकाकारको मंगळाचरन. ॥

जाकी भासाते जगत । मिथ्या भासत सत्य ॥

ज्यों मृग जळ आभाष त्यों । ताय हे नमस्कृत्य॥१॥

सों अज जनके भजन हित । ब्रजमें पंकज नैन ॥

प्रकट रसालंकार बर । दरशाये सुख देंन ॥ २ ॥

पामर विषयी जीवकों । सुमिरन कीर्त्तन देत ॥

तारन कारन भय हरन । प्रकटे निज जन हेत॥३॥

(૮૭)

અરુ ગીતાદિક જ્ઞાન દે । ધર્મ નીતિ ઠહરાય ॥

અર્જુન ઉદ્ધવ આદિકોં । ભવતે તારે જાય ॥ ૪ ॥

કારિયો સો મોપર રૂપા । રૂપણતાઈ કર દૂર ॥

નિંદાહિં સો કૌવાન સમ । નરક લહો સવ કૂર ॥૫॥

ગ્રંથની અદિ મધ્ય ને અંતે ગમે તેમ મંગળાચરણ કરવાની
રીત પ્રાચીનછે.

॥ શાદૂળવિક્રીડિતછંદ ॥

॥ ભાષા ભૂષણ ભાષિતાર્થ રચના હીરાવળી નામની ॥

॥ ચંદ્રાલોક વિલોકિ લોક અરથે કીધી મહા કામની ॥

॥ જોઈને ગુજરાતિ પી રસ અલંકારો મને ધારજો ॥

॥ નૈંતો સર્વ સુખો મળ્યાં નહિ મળ્યાં જોવાં વૃથા ધારજો ॥

॥ ચોપાયાછંદ ॥

॥ કાનજિનંદે હીરાચંદે , સ્વચ્છંદે આનંદેથી ॥

॥ કીરાવળિનિ ગિરાવળિ જોવી , હીરાવળિ રચિ છંદેથી ॥

॥ જે ધારી જોશે નારી નર , તે અતુરાઈ વૃદંથી ॥

॥ ઘેરાઈ ઘોરાઈ નહિ લે , નીતિ રીતિ સુખ કંદેથી ॥

(૮૮)

દોહા.

॥ શશિ યુગ નવ અવનો વિષે , આવણુ શુદ્ધ બિંદુ પ્રાપ્ત ॥

॥ ભાષાભૂષણ ઉપરે, હીરાવળી સમાપ્ત ॥ ૭ ॥

इति मरुस्थळाधीश श्रीमन्महाराज

जशवसिंह कृतं

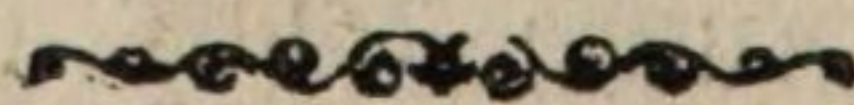
भाषाभूषण

કવિ હીરાચંદ કાનજી કૃત

હીરાવળી.

टीकासहितं.

संपूर्ण

(૮૯)

શ્રી

હરયેનમઃ

અથ

લુપ્તોપમાવિલાસ.

જ્યાં બંને વસ્તુની શોભાનો અમલકાર સરખો જણાતો હોય ત્યાં ઉપમાત્રંકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

તેમાં પણ અધિક ગુણ ઉપમાને હીન ગુણ ઉપમેય એ બેનો સંબંધ કરાવનારી ઉપમા છે.

જે ઉપમાને ઉપમેય વિષે કાવ્યની ભાવનાયે કરિતે, પરિપક્વ બુદ્ધિવાળા રસિક પુરુષના દૃષ્ટ્યને આનંદ થાય; એવો જે બંજનતા વિના સ્પષ્ટ સરખાઈનો પ્રકાશ તે ઉપમાત્રંકાર જણાવે. ઉદાહરણ.

ચંદ્રમુખ.

ચંદ્ર એ અધિક ગુણ ઉપમાને છે, અને મુખ એ હીન ગુણ ઉપમેય છે એ બેની બરાબરી કરનાર એક ઉપમા ત્રીજી વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ છે. ચંદ્રમામાં ઉજવળતા, ગોળતા અને આલ્હા-

હકતાછે તે સર્વ સાધારણુ ધર્મછે. અને એ સર્વ સાધારણુ ધર્મને ધારણુ કરનાર ને ચંદ્રમાછે તે ધર્મો જાણવો. હવે યાં ઉપમાલંકારમાં ધર્મ ધર્મોમાં અમેદ ઉપચાર માન્યોછે. કેમ કે ધર્મો ને ચંદ્રમા તેનું નામ કહેવાથી ધર્મનું ગૃહણુ થાયછે તેથી (ચંદ્રમુખ) એમ કહ્યુંછે. અને ને મુખછે તેમાં ઉજવળતા ગોળતા અને આલ્હાદકતા એ બધા ધર્મ રહ્યાછે તે ચંદ્રમાના નેવા મુખમાં જણાઈ રહ્યાછે તેથી ચંદ્રમા નેવું મુખ કેળાવું છે. હવે ને ઉપમાનાં પણ ચાર અંગછે તે કહેછે.

॥ ઉપમાંગ વર્નન. ॥

॥ વાચક ધર્મ રુ વર્નનિય । હૈં ચૈંથૌ ઉપમાન ॥

૧ વાચક, ૨ ધર્મ ૩ વર્ણનીય ૪ ઉપમાન. આ ચાર ઉપમાનાં અંગછે. તેનો અર્થ આગળ સ્પષ્ટ કહેવાશે. અને વર્ણનીયનું બીજું નામ ઉપમેયછે તે જાણવું.

॥ પૂર્ણોપમા વર્નન. ॥

॥ શશિ સો ઉજ્જલ તિય વદન ॥

શશિ એ ૪ ઉપમાન અને સો એ ૧ વાચક અને ઉજ્જલ એ ૨ ધર્મ અને તિયવદન એ ૩ ઉપમેય. એ રીતે એ ચારે પદાર્થ જ્યાં પ્રકટ કહેવાયા હોય ત્યાં પૂર્ણોપમા થઈ એમ

જાણવું. આમાં ચંદ્રમા જેવું ઉજ્જ્વલું સ્ત્રીનું મુખ છે, એમ કહ્યું છે તેથી ચંદ્રમા એ ઉપમાન અને જેવું એ વાચક અને ઉજ્જ્વલું એ ધર્મ અને સ્ત્રીનું મુખ એ ઉપમેય. એ રીતે એ ચારે પદાર્થ પ્રકટ કેહવાયા છે તેથી પૂર્ણોપમાલંકાર થયો છે.

॥ લુપ્તોપમા વર્નન ॥

॥ ઇક બિન દ્વે બિન ત્રીન બિન । લુપ્તોપમા પ્રમાન ॥

અર્થ—વાચક, ધર્મ, ઉપમાન ને ઉપમેય એ ૪ અંગમાંથી એક અથવા બે અથવા ત્રણ હરકોય અંગ પ્રકટ કહ્યાં ન હોય અને હરકોય ત્રણ, બે, કે એકજ અંગ પ્રકટ કહ્યાં હોય તે ઠેકાણે લુપ્તોપમાલંકાર થયો એમ જાણવું. હવે એ ચાર ઉપમાનાં અંગ કહ્યાં છે તેમાં હરકોય ન હોવાથી તેનો પ્રસ્તાર કરિયે તો તેનાં ૧૬ રૂપ થાય છે. તેનું ઉદાહરણ બે દુમેલાઈંદે કરિને ૧૬ કોઠામાં છે તે સમજી લેવું.

૧. વાચક ૨. ધર્મ ૩. ઉપમાન ૪. વર્ણનીય

આમાં જે અંક આવે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજવો.

સંખ્યાંક.	લુપ્તાંક.	લુપ્તોદાહરણ.	પ્રકટાંક.	પ્રકટોદાહરણ.
૧	૦	પૂર્ણોપમા.	૧૨૩૪	વાંધ૦૩૦બ

(८२)

॥ गजकी गतिसी गति मंद लसे ॥

२	१	वाचकलुप्ता.	२३४	ध०उ०ब०
---	---	-------------	-----	--------

॥ जुग जंघ जु केरके खंभ नये ॥

३	२	धर्मलुप्ता.	१३४	वा०उ०ब०
---	---	-------------	-----	---------

कटि सोहत सिंहनकी कटिसी,

४	३	उपमानलुप्ता.	१२४	वा०ध०ब०
---	---	--------------	-----	---------

इभ सावकसे कुच उच्च भये ॥

५	४	वर्णनीयलुप्ता.	१२३	वा०ध०उ०
---	---	----------------	-----	---------

विधु पूरनसो परमोद करे,

६	१२	वा०ध०लुप्ता.	३४	उ०ब०
---	----	--------------	----	------

श्रुति सीप समीप सुमुक्त चये ॥

७	१३	वा०उ०लुप्ता.	२४	ध०ब०
---	----	--------------	----	------

मुसकयानि प्रफुल्लित आननमे ,

८	१४	वा०ब०लुप्ता	२३	ध०उ०
---	----	-------------	----	------

सित कुंदकि पांति सुभांति लये ॥ १ ॥

९	२३	ध०उ०लुप्ता	१४	वा०ब०
---	----	------------	----	-------

(६३)

तिय तो सम तूल न प्रीतमकों ,

१०	२४	ध०ब०लुप्ता	१३	वा०उ०
----	----	------------	----	-------

दइ आसव पान समान मये ॥

११	३४	उ०ब०लुप्ता	१२	वा०ध०
----	----	------------	----	-------

पिकसी मधुरी न दूरी छबितें,

१२	१२३	वा०ध०उ०	४	ब०
----	-----	---------	---	----

तिल हे जु कपोल सुचित्त खये ॥

१३	१२४	वा०ध० ब०	३	उ०
----	-----	----------	---	----

कदली दल

१४	१३४	वा०उ०ब०	२	ध०
----	-----	---------	---	----

आय चढी दसिके उत,

१५	२३४	ध०उ०ब०	१	वा०
----	-----	--------	---	-----

हे इत कीर समान जये ॥

१६	१२३४	वा०ध०उ०ब०	०	०
----	------	-----------	---	---

ढगतें चलि चोट करे उपमा ,

यह षोडश पूरन लुप्त ठये ॥२॥

पूर्वोक्तषोडशल्लालंकारस्यपूर्णपमालंकारयथाकवित्त

१	गजकी गतीसी मंद गतिहे ।
२	जुगल जंघ, केलिके नवीन पीन खंभहे सुहागरी॥
३	सिंहनीकी कटिसी बिराजे कटि छिन अति ।
४	कलभके कुंभसे उरोज उच्च आगरी ॥
५	चंदन प्रमोद कर बदन विनोद बर।
६	सोप सम श्रुति बर बनिहे अथागरी ॥
७	सुमन समान मुकुलान मुसक्यान आन ।
८	पोये सित कुंद सम सदन विभागरी ॥ १ ॥
९	तियसी न छवि कहूं ओर तिय प्रीतमके ।
१०	माधुरी हे अधर सुधासी निज भागरी ॥
११	कळरव कोकिलसी बोलनी ।
१२	अतोल तिल, श्याम नेह पगिसी कपोल तिल दागरी॥
१३	कदलीके दलसी विशाल पीठ नाल पर ,
१४	डसिके चढोसी बेनी पन्नगी उजागरी ॥
१५	नासा शुक चंचुसी सुढार ,
१६	तीरतिच्छनसें, इच्छनतें चलतकटाक्ष लच्छलागरि

(૯૫)

ધ્યાં કોય કહે જે કેવળ એક ઉપમાનના કથનથી હુતોપમાં
લંકાર થાયછે તારે કેવળ ઉપમાનના કથનથી તો રૂપકાતિશયો
કત્યલંકાર થાયછે તારે તે અંલકાર હુતોપમામાં કેમ માન્યો
જાય. તહાં સમાધાન એ છે જે કેવળ ઉપમાન એકના
કથનથી તો હુતોપમાજ થાયછે અને રૂપકાતિશયોત્કિમાં તે
કેવળ ઉપમાનનેજ ઉપમેય માનેછે ને તે ઉપમાનથી ઉપમેયનું
કાર્ય સિદ્ધ કરેછે એટલો બધો ફરછે તે તેનાં ચાર ઉદાહરણથી
જાણી લેવું. વળી એક પદમાં પણ એમજ છે,

॥ પદ ॥ લાલમુનીનકો શુંડન શૂલન આઈ હિંડોરો॥

શુવો લાલમુનીના શુંડને કાંઈ હિંડોળે શૂલવું હોય નહી.
માટે ઉપમાનનું નામ લઈને ઉપમેયનું કાર્ય સાધ્યુંછે તેથી
આ ઠકાણે રૂપકાતિશયોકત્યલંકારજ થયોછે તે કાંઈ હુતોપમા
લંકાર મનાય નહી. વળી બીજા પદમાં પણ એમજછે,

॥ પદ ॥ ચંદન બંદન ચોવા મથિકે નીલકંજ લપટાવે॥

ચંદન બંદન અને શુવો કાલવીને નીલકમલને ચોપડેછે
ધ્યાં પણ કાંઈ ચંદનાદિક પદાર્થ નીલકમલ જે ઉપમાન તેને
ચોપડાતો નથી અને ઉપમેય જે મુખ તેનેજ ચોપડાયછે
એટલે ઉપમાનના કથનથી ઉપમેયનું કાર્ય સાધ્યુંછે તેથી તે
પણ રૂપકાતિશયોકત્યલંકારજ થયોછે. એજ રીતે વળી અનં-
કારમાળામાં કહ્યુંછે તેનું ઉદાહરણ.

॥ સવાયા ॥ જુગલ કમલ પર । ગજ વર ક્રીડત ।

તા પર સિંહ કરત અનુરાગ ॥

જે કમળ ઉપર હાથી રમેછે તે ઉપર સિંહ પ્રીતિ કરેછે. હવે
જે ચરણુ તેને તો કમળ કહ્યાં અને તેથી હાથીના જેવી ચાલ
તેને હાથી કહ્યો. અને તે ઉપર સિંહના જેવી કેડ તેને સિંહ
કહ્યો એ રીતે ઉપમાનનાં નામ લેને કાર્ય સિદ્ધિ જે ઉપમેયથી
થાય તે કરીછે વળી બીજું ભાષાભૂષણનું બિદાહરણ

॥ દોહા ॥ કનકલતા પર ચંદ્રમા ॥ ધરે ધનુષ દ્વે બાન ॥

સોનાની લતા, તે ઉપર ચંદ્રમા, તે ઉપર જે ધનુષ, તે ઉપર
બાણ; હવે કાંઈ સોનાની લતા ઉપર ચંદ્રમા રહેતો નથી અને
તે ઉપર કાંઈ જે ધનુષ પણ રહ્યાં નથી ને તે ઉપર કાંઈ બાણ
પણ છે નહીં આ તો સોનાનીવેલ જેવીસ્ત્રી કહી ને તેનું મુખ
તેને ચંદ્રમા કહ્યો, ને તેમાં જે ભમરો તેને ધનુષ કહ્યાં, ને તેમાં
કટાક્ષ તેને બાણ કહ્યાં, એમ કેવળ ઉપમાનનાં નામ લેને ઉપમેય
નું વર્ણન કર્યુંછે તેથી આ પણ રૂપકાતિશયોકત્યલંકાર કહ્યાંછે એ
રીતે હુસોપમા માનવાનું કામજ નથી

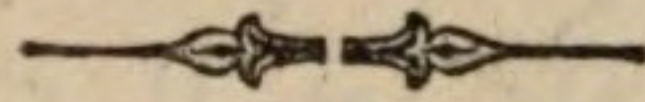
इति प्राचीनोदाहरण पूर्वक

कवि हीराचंद कृत

(६७)

लुप्तोपमाविलास

समाप्त

॥ श्री ॥

॥ ब्रह्मणेनमः॥

उपमासंग्रहः

॥ मंगलाचरन ॥ दोहा ॥

उपमान रु उपमेय नाहे । तह उपमा का होय ॥
अनुपम पदमें मन बचन । आदि न पहुँचे कोय ॥१॥
करन अनुग्रह जीवपर । विग्रह धरत मुरारि ॥
तस सुमिरत में उपमा । संग्रह करों विचारि ॥२॥

अर्थ—जेपरमेश्वरमां उपमान अने उपमेय नाहि तां उपमा

તે શું હોય. એવા અનુપમ પદમાં મન વચન આદિ કોય પોચતુ
 નથી, એવા મુરદૈત્યના શત્રુ જીવ ઉપર અનુગ્રહ કરવા રામ
 કૃષ્ણાદિક અવતારના શરીરને ધરેછે તેનું સ્મરણ કરિને
 હું ઊપમાસંગ્રહ નામે ગ્રંથ કરું છું.

॥ ઉપોદ્ગાત ॥ દોહા ॥

જહાં બરન આકાર શ્રી । આદિ એકાર્હે તુલ્ય ॥
 તહાં કહત ઉપમા કવી । પાવત હર્ષ અમુલ્ય ॥૩॥
 ઉપમાન રુ ઉપમેયમેં । ચમત્કાર દરશાંઈ ॥
 અધિક ન્યૂનમેં મિલરહે । તહ ઉપમા ઠહરાંઈ ॥૪॥

અર્થ—જહાં વર્ણ, આકાર અને શોભા, આદિ પદાર્થ
 ઊપમાનમાં ને ઉપમેયમાં સમતુલ્ય હોય, તહાં હર્ષનું મૂળ
 પામીને કવિયો ઉપમાલંકાર કહેછે. જહાં ઉપમાન અને
 ઉપમેયમાં ચમત્કાર દેખાય. અને અધિકગુણ ઉપમાન તે
 ન્યૂન ગુણ ઉપમેયમાં મળી રહે તાંહાંજ ઊપમા ડરેછે.

॥ અતિ રૂપવતી સ્ત્રી રૂપોપમા ॥

મુખ પર પંકજ ચંદ્રમા । દૃગ પર મૃગ દૃગ મીન ॥
 કમલ કમલકીપંચુરી । સંજનકો કવિ કીના ॥૫॥

અર્થ—મુખ ઉપર કમળની ઉપમા ગોળાકાર, કોમળતા, ઉજવળતા, રક્તવર્ણ, આહ્લાદકતા એટલા ધર્મથી છે. અને ચંદ્રમાની ઉપમા પણ ગોળાકાર, ઉજવળતા, રક્તવર્ણ, તેજ આહ્લાદકતા એટલા ધર્મયકો છે. અને આંખ ઉપર હરણની આંખની ઉપમા મોટા આકાર અને આંજણ આંજયું હોય એવી શ્યામતા ઉપરથી છે. અને બીજી માછલાની ઉપમા આકાર અને ચંચળતા ઉપરથી છે. અને ત્રીજી કમળની ઉપમા તેના રંગ, સુંદરતા ને મોટાઈ ઉપરથી છે. અને ચોથી કમળની પાંખડીની ઉપમા રંગ, આકાર ને આહ્લાદકતા ઉપરથી છે. અને પાંચમી ખંજન પક્ષીની ઉપમા આકાર, શ્યામતા ને ચંચળતા ઉપરથી છે.

તારક દગ તારેન પર । અરુ કઢાછ પર બાંન ॥

મોંહન પર મોંરાવલી । ધનુષ લતા હૂ માન ॥ ૬ ॥

અર્થ—આંખની કીકી જેમાં દેખવાનો શતિક છે તે ઉપર તારાની ઉપમા આકાર ને તેજના ઝગમગાટ ઉપરથી છે. અને કઠાક્ષ જે આંખવિંચારા તે ઉપર તીરની ઉપમા તેની આણીની તીખાઈ અને તેના પ્રહાર ઉપરથી છે. અને ભમર ઉપર ભમરાની હાર્યની ઉપમાં શ્યામતા ઉપરથી છે. ધનુષની ઉપમા તેની વાંકાઈ ઉપરથી છે. અને ત્રીજી લતાની ઉપમા તેની એકતો વાંકાઈ ને તેના ઝાઝા પાન તે ઉપરથી છે.

અલક ઉપર ચામર અહીં । જાલ ત્રિવેની પાશ ॥

અર્ધ ચંદ્ર હે માલ પર । પટ્ટ પટલહૂ તાસ ॥ ૭ ॥

અર્થ—ચોટલા ઉપર ચામરની ઉપમા તેમાં ધણા વાળછે તે ધર્મથીછે અને નાગની ઉપમા તેની ફણાથો તે પુરુષ સુધી આકાર ઉપરથી, રંગ ઉપરથી અને કોમળતા ઉપરથી છે. અને ત્રીજી જાળની ઉપમા છુટા કેશ ઉપરથીછે; ખીજો તેમાં માછલાને જાલવાનો ધર્મછે તેમ તે પુરુષના મનને જાલી લિયેછે. અને ચોથી ત્રિવેણીની ઉપમા તે એક માતીની સેર ને ખીજી રાતો નાડાછડી ને ત્રીજી ચોટલાની સેરો ગુંથાયછે તારે સપેત લાલ ને શ્યામ એ ત્રણ રંગ ભેળા થાયછે તેમ ત્રિવેણી ને ગંગા યમુના ને સરસ્વતી છે તેની ધારાઓ પણુ સ્વેત શ્યામ ને લાલછે તે ઉપરથી છે. અને પાંચમી પાશની ઉપમા એટલે દોરડામાં બંધન ધર્મછે તેમ ચોટલો પણુ પુરુષના મનને બાંધે છે તેથીછે. અને કપાળ ઉપર અર્ધ ચંદ્રની ઉપમા તે આકાર અને તૈજસતા ઉપરથી છે. અને ખીજી પદ્માની ઉપમા પણુ આકાર ઉપરથી છે. અને ત્રીજી પટ્ટની ઉપમા પણુ આકાર ઉપરથીછે.

ટેહિ મૈાહ દોકોં કહત । પંસ સંવારત મૌર ॥

જાવક મીને મીન સમ । લોચન લાલ સુઠોર ॥૮॥

અર્થ—વાંકી એવી ને બે ભમરો. તેને ભમરો બે

પાંખ પોળી કરતો હોય તેની ઉપમા આપેછે. અને
રાતી આંખોને અજતામાં બોના માછલાની ઉપમા આપે
છે. તે આકાર ને રંગ ઉપરથીછે.

નાસા પર શુક તિલકુસુમ । દોપક નથ સ્પર્શ હર્ન ॥

મધુક વદર જુ કપોલ પર । સૂક્તિ પાન પુટ કર્ન ॥૧૯॥

અર્થ—નાક ઉપર તલના ફુલની ઉપમા હૃવજતા ને
આકાર ઉપરથીછે. બીજી દીવાની ઉપમા આકાર, વર્ણ
ને તૈજસતા ઉપરથીછે. નથ ઉપર માછલાં ઝાલવાની
આંકડીની ઉપમાછે તે આકાર ને ગૃહણતા ઉપરથીછે. ગાલ
ઉપર લીલાં મોઝાં અને ખોરની ઉપમાછે તે તેના આકાર,
વર્ણ ને તૈજસતા ઉપરથીછે. કાન ઉપર છીપની ઉપમા તેના
આકાર ને તૈજસતા ઉપરથીછે બીજી પાનની ઉપમા આકાર
ઉપરથીછે. ત્રીજી પડિયાની કે વાટકાની ઉપમા આકાર
ઉપરથીછે ને તેમાં વસ્તુ ઝાલવાની શક્તિછે તેમ કાંનમાં
શાંભળ્યું ધરી રાખવાની શક્તિછે,

ઓઠન પર બંધૂક અરુ । વિંવ પ્રવાલહુ માન ॥

દાંતન પર દાર્યો વિજુલ । વોજ કુંદ કલિ જાન ॥૨૦॥

અર્થ—હોઠ ઉપર બપોરિયાના ફુલની, પાકાં ઘોલાંની ને
પરવાળાની એ ત્રણે ઉપમા રંગ ઉપરથીછે. અને રંગેલા
રાતા દાંત ઉપર દાડિમનાં દાણાની ઉપમા આકાર ને રંગ

ઉપરથીછે. અને સપેત દાંત ઉપર બીજોરાંની બીજની ને કુંદ
ઝાડની કાળિની ઉપમા આકાર ને રંગ ઉપથીછે.

સુધા અધર રસ પર બચન । પર અમૃત અરુ દાખ ॥

મિશ્રી ચિબુક ઢિઠોંન પર । મધુપ જંબુ શાને દાખ ॥૧૧॥

અર્થ—હોઠના રસ ઉપર અમૃતની ઉપમા ઘણી પ્રીતિ
ઉપરથીછે. અને વચન ઉપર અમૃતની ઉપમા અતિ પ્રીતિ
ઉપજાયાથીછે. અને બીજાં જે ઉપમા દ્રાખની ને મિશ્રીનીછે
તે વચન મીઠાં લાગ્યા ઉપરથીછે. અને હડખચીના તાજવાં
અથવા છુંદણાં ઉપર ભમરાની ને જાંબુડાંની એ જે ઉપમાછે.
તે રંગ અને આકાર ઉપરથીછે, અને ત્રીજી શનિશ્ચરનો રંગ
શ્યામછે તેથી તે પણ ઉપમા રંગને આકાર ઉપરથી છે.

કંબુ કપોત સુકંઠ પર । શુક્ર મોતિ પર આદિ ॥

ભુજ પર ભુજગ મૃણાલ કરિ । શુંડ દંડહૂ તાહ ॥૧૨॥

અર્થ—કંઠ ઉપર શંખની ઉપમા ત્રિવલ્લીના આકારથીછે.
અને હોલાના કંઠની ઉપમા ગોળતા, ને લંબાઈ ઉપરથીછે.
મોતી ઉપર શુક્રની ઉપમા ગોળતા, ગૌરતા ને મોટાઈ ઉપરથીછે.
હાથ ઉપર સપની ઉપમા કોમળતા ને જડા પાતળા આકાર
ઉપરથીછે. બીજી કમળની નાળની ઉપમા પણ તેમજ છે.
ત્રીજી હાથની શુંડની ઉપમા જડા પાતળા આકાર ઉપરથીછે.
અને મલ્લના દંડની ઉપમા પણ એજ રીતેછે.

કર પદ તલ પલ્લવ કમલ । શૈવ કરાંગુલિ હોત ॥

કર પદ નલ મનિ ચંદ્રમા । ઉર કપાટ ઉદ્યોત ॥૧૩॥

અર્થ—હથેળી ને પગનાંતળાં ઉપર પાનની ઉપમા આકાર ઉપરથીછે. અને બીજી કમળની ઉપમા રંગ અને આકાર ને કોમળતા ઉપરથીછે. હાથની આંગળી ઉપર કળીની ઉપમા આકાર ઉપરથી છે. હાથ પગના નખ ઉપર માણુક અને ચંદ્રમાની ઉપમા રંગ અને આકાર ઉપરથીછે. તદ્દય ઉપર કમાડની ઉપમા આકાર ઉપરથીછે.

કલિ પુંગી નિંબુક બલો । શ્રોફલ તાલ ગિરોશ ॥

ગિરિ કુંભસ્થલ કુંભ પુટ । કંદુક કુચકિ કવોશ १૪

અર્થ—કુચ ઉપર બાર ઉપમાછે તે ઉત્પન્ન થાતી વખત કુલની કળી જેવા થાયછે. પછી સોપારી જેવાં થાયછે. પછી લીંબુ જેવા થાયછે. પછી બીંડી જેવા થાયછે. પછી નાગિયેર જેવાં થાયછે. પછી તાલના કળ જેવાં થાયછે, યાં સુધી તો તેના આકાર ને કઠણતા ઉપરથીજ ઉપમા લાગેછે. પછી મહાદેવની પીંડીની ઉપમા પણ આકાર ને કઠણતા ઉપરછે. પછી પર્વત, હાથીનું માથું અને કળશ સંપુટ ને દડાની ઉપમા તેની આકાર ને ગોળાકારતા ઉપરથીછે. એ રીતે કવિયોએ ઉપમા કહીછે.

ઉદર પરન શીઠો તિલિ । રોમપંક્તિ પથ સોય ॥

નાભિ કંજ સર વાપિકા । કૂપ સિંહ કાટિ હોયા ॥૧૫॥

અર્થ— પેટ ઉપર પાનની ઉપમા આકાર ઉપરથીછે. અને પેટ ઉપર ત્રણ વાંટા પડેછે તે ઉપર પગથિયાની ઉપમા આકાર ઉપરથીછે. પેટ ઉપર જે રૂંવાડાની પંક્તિ છે તે ઉપર માર્ગની ઉપમા આકાર ઉપરથીછે. કુંડી ઉપર કમળની ઉપમા આકાર ઉપરથીછે. અને કુવા વાવ ને તળાવની ઉપમા ઊંડાઈ ઉપરથી છે. કેડ ઉપર સિંહની કેડની ઉપમા તેના પાતળા આકારથીછે.

જંઘ કદાલે ગુહ્યાંગ સુર । મદન સદન તુન જાનુ ॥

પદ અંગુરિન પર કમઠકો । ગતિ ગજ હંસ બંધાનુ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ— સાથળ ઉપર કેળના થડની ઉપમા સપેતાઈને બાડા પાતળા આકાર ઉપરથીછે. છાંનાઅંગ ઉપર ગાયની ને હરણિયાની ખરી, એ બેયની ઉપમા આકાર ઉપરથીછે ને ત્રીજી કામદેવના ધરની ઉપમા તે કાર્યની પૂર્ણતા ઉપરથીછે. પિંડી ઉપર તીરના ભાયાની ઉપમા આકાર ઉપરથીછે. યગની આંગળી ઉપર કાચબાના પગની આંગળીની ઉપમા આકાર ઉપરથીછે. આલ્ય ઉપર હાથીની ને હંસની આલ્યની ઉપમા સરખાઈ ઉપરથીછે.

તનુ પર કનકલતા વચન । કોકિલ ચાંદનિ હાસ ॥

ગૌરતાઈ પર કનક શશિ । ચંપક સુકુર પ્રકાશ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—અંગ ઉપર સોનાની વેણીની ઉપમા સુરૂપ ઉપરથીછે.

વચન ઉપર ક્રોધહતા કંઠની ઉપમા મધુરતા ઉપરથી છે.
હાસ્ય ઉપર અજવાળી રાતની ઉપમા પ્રકાશ ઉપરથી છે.
ગૌરવર્ણ ઉપર સોનું, ચંદ્રમા, ચંપાનાં ફુલ, અને
અરિશાની ઉપમા સપેતાઈ ઉપરથી છે.

કોમલતા પર કમલ ઔ । શિરિષ રુદ્ધ મલતુલ ॥

તોરનહે કટિમેલલા । હાર ધાર સમતુલ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—અંગની ક્રોમળતા ઉપર કમળ, આંકોલિયાંનું
રૂ, રૂ, ને રેશમ એ ચાર ઉપમા સરખાઈ ઉપરથી છે. કેડની
કટીમેખળા ઉપર તોરણની ઉપમા સરખાઈ ઉપરથી છે.
ઉજવળ હાર ઉપર જળધારાની ઉપમા નિર્મળતા ઉપરથી છે.

કર પર ધરત કપોલ તવ । શશિ પંકજ મંજાર ॥

મુખ પર લટ લટકત તવે । ચંદાહિં ગઈ દરાર ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—હાથ ઉપર જરે ગાલ ધરે છે તારે કમળમાં
ચંદ્રમા હોય એવી ઉપમા લાગે છે, મોઢા ઉપર ચોટલાની
લટ ખસી આવે છે તારે ચંદ્રમામાં તરડ પડી હોય એવી
ઉપમા લાગે છે.

માનુ નિબોરી શશિ તરે । સુરગુર કીનો ગાન

નીલ વસ્ત્રમેં ગૌરતા । મનોં દોપકો ભોન ॥ ૨૦ ॥

(૧૦૬)

અર્થ—નિખારી એવે નામે ૧ નંગનુ ૧ ધરાણુ ગળામાં પેરું હોય તેને ચંદ્રમા નીચે બૃહસ્પતિની ઉપમા દેવાયછે. એટલ મુખ્ય તે ચંદ્રમા અને ૧ નંગ તે બૃહસ્પતિ એમ બાણવું ઝીણું નીલું વસ્ત્ર પહેરું હોય તેમાંથી અંગની સંજ્ઞા દેખાય તે બાણી નીલા કાનસમાં દિવાનો પ્રકાશ થઈ રયોછે એવી ઉપમા થાય.

दर्पनमें मुख पौन त्यों । गहत उदासि सुहातु ॥

रंभा उर्वशि मेनका । सम मानवी कहातु ॥ २१ ॥

અર્થ—દર્પણમાં મોઢાની ટુંક નાખિએ ને જમ આંખું બાણાય તેમ ઉદાસીવાલું મોઢું દેખાય છે તેની ઉપમાછે. રંભા, ઉર્વશી, મેનકા એ ત્રણ અપ્સરાઓછે તેની ઉપમા માણસની સ્ત્રીને દેવાયછે.

॥ अति गुणवती स्त्री गुणोपमा॥

सतिकों सतिासी कहत । विद्यावांति गिरासि ॥

काम कलामें निपुन सो । रतिसि कहत गुन राशि॥ २२ ॥

અર્થ—ગુણના સમુહવાળા પુરૂષ કહેછે જે સતિ સ્ત્રીને સીતાનો ઉપમા લાયકછે. આત્મવિદ્યાસુધીભણનારી સ્ત્રી સરસ્વતિ જેવી કહેવાયછે. કામકળામાં ચતુર સ્ત્રી કામદેવની સ્ત્રીરતિ જેવી કહાયછે કેમ જે સાક્ષાત્ કામદેવને વશ કરનારીછે માટે.

(૧૦૭)

નિપુના જો ગૃહ કાજમેં । સો હસ્તિનિસિ કહાત ॥

પાક ચતુરતા જાઈમેં । સો દ્રૂપાદિસિ સુહાત ॥૨૩॥

અર્થ—જે ધરના કામમાં ડાઘ હોય તે સ્ત્રી હાથિણી
જેવી કહાય, કેમજે હાથિણીની પેઠં જોર વાળીછે. જે
રસોધમાં ચતુર હોય તે સ્ત્રી દ્રુપદી જેવી કહાય કેમ જે પાંડવનાં
યજ્ઞમાં લાજો માણસને જમવા સારું એક દ્રુપદી સંધતાં હતા
તે રસોધ સર્વને અતિ પ્રિય લાગતી હતી.

અન્નદાન જો આતે કરૈં । અન્નપૂરના સોઈ ॥

પાલન કિંકરકો કરૈં । વહૈં આંબેકા હોઈ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—જે સ્ત્રી અન્નદાન કરે તે સ્ત્રી અન્નપૂર્ણા જેવી
કહાય. કેમ જે કાશિપુરિમાં અન્નપૂર્ણા દેવી તાંનાં સર્વ લોકને
અન્ન પૂરેછે તેથી. આકરનું પાળણ કરે તે સ્ત્રી અંબિકા
દેવી જેવી કહાય. કેમ જે અંબિકા માનું નામછે તે માની
પેઠે પાળે તેથી સહુ આકર તેને માણુ કહેછે.

પતિકી આતે સેવા કરૈં । સો પાર્વતિસિ લખાંઈ ॥

બાલકકો આતે પાલાહિં । સો અદિતીસિ કહાંઈ ॥૨૫॥

અર્થ—જે સ્ત્રી પતિની અતિ સેવા કરે તે પાર્વતી જેવી
કહાય કેમ જે યોગીને તપસ્વો એવા મહાદેવજીની સેવા પાર્વતી-

છથીજ થાએ. જે સ્ત્રી ખાળકને અતિશે પાળે તે અદિતિ
જેવી કહાય, કેમ જે તેના પુત્રો જે દેવતા અને શાયકોની પ્રજા, તે
આખી સૃષ્ટિ થૈ, તે સર્વેનું પાળન કરનારીછે.

જ્ઞાનવતી જો નારિ સો । દેવહુતિસિ કહાત ॥

યુદ્ધ કરૈં જો શત્રુસો । સો ચંડિકાસિ ગાત ॥૨૬॥

અર્થ—જે જ્ઞાનવાળી નારી હોય તે દેવહૂતિ જેવી કહાય.
શ્રીકૃષ્ણદેવજીની માતા દેવહૂતી અતિ જ્ઞાનવાળી હતી. જે
શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરે તે સ્ત્રી અંગે ચંડિકા જેવી કહાય. પૂર્વે
ચંડિકા દેવીયે ધણા દૈત્ય રાક્ષસ માર્યા છે.

ગૌસિ સુશોલા કહતહે । સમદર્શિનિ સાવિત્રિ ॥

નિર્મલ સો ગંગાસિહૈં । ક્ષમા બારિ સુ ધરિત્રિ ॥૨૭॥

અર્થ—સાર! શીળવાળી સ્ત્રી ગૌ જેવી કાહાયછે. જેની
સમાન દષ્ટી હોય તે સ્ત્રી સાવિત્રિ સરખી કહેવાય. કેમ જે
બ્રહ્માની સ્ત્રી સાવિત્રિ આખી સૃષ્ટિની માતા છે તેને
સૌ સાથે સમાન દષ્ટિછે. નિર્મળ સ્ત્રી તે ગયા જેવી
કહાય. જે સ્ત્રીમાં ક્ષમા હોય તે પૃથ્વી જેવી કહાય.
કેમ જે પૃથ્વીમાં ક્ષમારૂપી ગુણછે.

અતિહિં રૂપવાતિ લચ્છમી । જ્ઞાનવતી રંભાસિ ॥

કીર્તિબારિ હૈં કીર્તિસી । સોહત સો શોભાસિ ॥૨૮॥

(૧૦૬)

અર્થ—ઘણા રૂપવાળી સ્ત્રી તે લક્ષ્મી જેવી કહાય.
સારૂ ગાનારી રંભા જેવી કહાય. કીર્તિવાળી સ્ત્રી કીર્તિ
જેવી કહાય. સારી દેખાતી હોય તે સ્ત્રી શાભા જેવી કહાય.

સંશય છેદાંહિ જો તિયા । માનહુ સોઈ ગયાસે ॥

દયા કરૈં જો જીવ પર । જાનહુ સોઈ દયાસે ॥૨૯॥

અર્થ—જે સ્ત્રી સંશયને છેદે તે ગયા જેવી માનવ
કેમજે ગયાશ્રાદ્ધથી પિતૃને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય છે. જે
સ્ત્રી જીવ ઉપર દયા રાખે તે સાક્ષાત્ મૂર્તિધારિ
દયા જેવી બાણવી.

॥ અતિ દુર્ગુણા સ્ત્રી દુર્ગુણોપમા. ॥

અસાતિ કૂતિસે કહાતુહૈ । કોપિનિ સાપિનિ સીય ॥

કામકલામેં ચતુર નહિ । સો મનુ ગદહી બીય ॥૩૦॥

અર્થ—અસાતિ સ્ત્રી કૂતરી જેવી કહાયછે. કોપવાળી
સ્ત્રી સર્પણી જેવી કહેવાયછે. કામકળામાં ચતુર નહિ તે સ્ત્રી
બીજી ગધાડી કહાયછે.

કરત લડાઈ કંતસોં । સો મનુ વિહી ઓર ॥

લોભિનિ માનુ પિશાચની । અનભાનિ મૈસકિ ઠોરા ॥૩૧॥

(૧૧૦)

અર્થ—ધણી સાથે લડે તે સ્ત્રી ખીજી ખીલાડી જાણવી.
લોભણી સ્ત્રી પિશાચણી જેવી જાણવી, આણજાણી સ્ત્રી
ભેંસને ડેકાણે જાણવી.

માહિલી ભૂતાનિસી મનત । અમાવસાસિ હૈં કારિ ॥

નિર્બલ લટાસિ કહાતુ હૈ । કૌવે કટુ કહનહારિ ॥૩૨॥

અર્થ—મેલે ભરેલી સ્ત્રી ભૂતાણુ જેવી કહાય. કાળી
સ્ત્રી અમાવાસ્યા જેવી કહાય. નિર્બળ સ્ત્રી ધન જેવી
કહાય. કટુ બોલનારી સ્ત્રી કાગડી જેવી કહાય.

રાક્ષસિસી અતિમચ્છિનો । આસુરિ નિર્દય નારિ ॥

હાકિનિસો દેખ ન શકહિં । મંગિનિસિ અનાચારિ ૩૩

અર્થ—ધણું ખાનારી સ્ત્રી રાક્ષસી જેવી કહાય. દયા
વિનાની સ્ત્રી આસુરી કહાય. જે સાડ દેખી ન
સકે તે સ્ત્રી હાકણુ કહાય, અનાચારવાળી સ્ત્રી ભંગણુ
જેવી કહાય.

પહિર ન જાનત વસન અરુ । ભૂષન સો વંદરોસિ ॥

સુરત અસાધ્ય સુ શંખિનો । દુર્ગધિનિ ચમરોસિ ॥૩૪॥

અર્થ—લુગડાં ને ધરાણું પહેરી ન જાણે તે સ્ત્રી

વાંદરી નેવી કહાય. વિલાસમાં જીતાય નહી તે સ્ત્રી શંખણી
 નેવી કહાય. દુર્ગંધે ભરેલી હોય તે સ્ત્રી ચમારણ નેવી
 કહાય.

अपने दुर्मतमें मगन । सो दुर्मति साक्षात् ॥

बिना काज बकबो करै । सो गदहीकि लात ३५॥

અર્થ—પોતાના જોડા મતમાં મગ્ન હોય તે સાક્ષાત્
 દુર્મતિ બાણવી. વિના અર્થ બકવા કરે તે, ગધાડીની લાત
 નેવી બાણવી.

॥ सुंदर बालककी सुंदरताकीउपमा ॥

रिंगत तब शश मृग शिशू । चलत तबै कलहंस ॥

किलकारत सारस मयूर । बोलत तोता अंश ३६॥

અર્થ—જરે બાળક ઢિંચણિયા ભર ચાલેછે. તારે
 તેને શશલાં ને હરણીના બચ્ચાંની ઉપમા ધોટેછે. અને
 જરે પગે ચાલવા શીખેછે તારે તેને બતકની ઉપમા
 ધોટેછે. અને જરે હુર્ધથી ખુંમ પાડેછે તારે સારસડા ને
 મોરની ઉપમા ધોટેછે. અને જરે તોતણું બોલેછે તારે
 પોપટની ઉપમા ધોટેછે.

(૧૧૨)

॥ चौपाइ छंद ॥

एक दंत तउं न गजवदन धर ॥

करमें अमृत तउं न सुधाकर ॥

नम फिरत न बिकल योगी बर ॥

संभोगी नहि तउं कुच पर कर ॥३७॥

चलाहिं चार पदसों ना बंदर ॥

जटा जन्मकी तउं नहि शंकर ॥

सिंह सापको जास नाहि डर ॥

हीरा कहत कोन हे यह नर ॥३८॥

અર્થ—એક દાંતછે પણ ગજવદનધર ને ગણેશ તે નથી. હાથમાં અમૃતછે પણ સુધાકર ને ચંદ્રમા તે નથી. નાગો ફરેછે પણ ઘેલો કે યોગેશ્વર નથી. સ્ત્રીના કુચ ઉપર હાથ રાખેછે પણ સંભોગી નથી. ચાર પગે ચાલેછે પણ વાંદરે નથી. જન્મની જટાછે પણ શિવજી નથી. અને સિંહ કે સર્પનો જોને ડર નથી એવો અહુત કયો નરછે ? બાળક. મારા રચેલા પિંગળાદશ અને સુભાષિત બોધ એ બે ગ્રંથમાંછે તેજ બે ચોપાઈ મેં ઘણાં નાખીછે તે પણ ઉપમામાં ઘટેછે.

॥ सुलक्षित पुरुष लक्षणोपमा ॥ दोहा ॥

अति सुरूप कंदर्प सम । अति रुपालु हर सोइ ॥

ब्रह्मा सम समदृष्टि हे । पालक हरि सम होइ ॥३९॥

અર્થ—અતિશે રૂપાળો હોય તે કામદેવ જેવો કહાય.
ધણે કૃપાળુ હોય તે મહાદેવ જેવો કહાય. સહુ ઉપર
સરખી નજરવાળો બ્રહ્મા જેવો કહાય. સહુનું પાળન
કરનારે વિષ્ણુ સમાન કહાય.

क्षमावान हे ज्ञानि सम । धर्म सम प्रजापल ॥

रघु सम होत मनस्वि नर । दाता करन विशाल ॥४०॥

અર્થ—ક્ષમાવાન પુરુષ જ્ઞાનિ જેવો કહાય. સારી
રીતે પ્રજાને પાળતો હોય તે ધર્મરાજા જેવો કહાય. જે
પરવાહ હોય તે રઘુરાજા જેવો કહાય. દાતાર હોય તે
કર્ણરાજા જેવો કહાય.

सत्य संध श्री राम सम । शिवि सम होत शरन्य ॥

कीर्तिवानहैं भरत सम । प्रतापि पावक अन्य ॥४१॥

અર્થ—સત્ય સંધ શ્રી રામ સમ । શિવિ સમ હોત શરન્ય ॥
કીર્તિવાનહૈં ભરત સમ । પ્રતાપિ પાવક અન્ય ॥૪૧॥
અર્થ—જોશ્યું પાળે તે શ્રીરામચંદ્ર જેવો કહાય.
શરણે આવનારની રક્ષા કરે તે શિવિરાજા જેવો કહાય.

क्षीर्त्तिवाणो होय ते दैव्यंति भरत ज्यो कहाय. प्रतापी पुरुष
अग्नि ज्यो कहाय.

युद्ध निपुन सो पार्थ सम । शूर सूर्य कहात ॥

अवनो दुःख सहन करै । सो माता अरु तात ॥ ४२ ॥

अर्थ—युद्धमां अतुर होय ते अर्जुन ज्यो कहाय. सूरवीर
पुरुष होय ते सूर्य ज्यो कहाय. आपणा दुःखनुं सहन
करै ते मा अने आप ज्यो कहाय.

जाको भेद न आत सो । दुस्तर सागर मानु ॥

पराक्रमी है सिंह सम । धैर्यवान बलि जानु ॥ ४३ ॥

अर्थ—जेना भेद ज्ञानवामां आवे नहि ते दुःख
पणु तराय नहि ज्येवा समुद्र ज्यो कहाय. पराक्रमी सिंह
ज्यो कहाय. धीरुवान् पुरुष अजिराज ज्यो कहाय-

धार्मिक ओर ययाति है । भक्त मानु प्रल्हाद ॥

रंतिदेव विय सबनके । पूरत जो आल्हाद ॥ ४४ ॥

अर्थ—धर्मवान् पुरुष जोना ययाति राजा कहाय.
भक्तिवाणो पुरुष प्रल्हाद ज्यो कहाय. सयें लोकने आनंद
पूरे ते रंतिदेव राजा ज्यो कहाय-

બુદ્ધિવંત સો વિબુધદૈ । ધનદ સૌમ્ય ધનવંત ॥

વિદ્યાવંત બૃહસ્પતી । નારદ ગાન ગહંત ॥૪૫॥

અર્થ—બુદ્ધિવાન પુરુષ દેવ જેવો કહાય. સારો પુરુષ ધણા ધનવાળો હોય તે કુબેર જેવો કહાય. આત્મવિદ્યાદિ વિદ્યા જાણનારો બૃહસ્પતિ જેવો કહાય. ધણો ગવૈયો હોય તે નારદ જેવો કહાય.

ત્યાગી શુક સમ જાનિયે । રાગિ પુરંજન જાન ॥

તુર્યાવસ્થિત ભરત સમ । ચતુર મરાલ સમાન ॥૪૬॥

અર્થ—ત્યાગીને શુકદેવ સમાન જાણવો, રાગીને પુરંજન જેવો જાણવો. તુર્યા અવસ્થામાં રહ્યો હોય તે જડભરત જેવો જાણવો. ચતુરને હંસ સમાન જાણવો.

દુષ્ટ પુરુષસ્ય દુર્ગ્ગણોપમા ॥દોહા ॥

નીતિ વિના સો ભૂત હે । લોભી માનુ પિશાચ ॥

મલિન રહે સો પ્રેત હે । અસુર હોત વિન સાચ ॥૪૭॥

અર્થ—નીતિ વિનાનો નર ભૂત જાણવો. લોભિયો પિશાચ જાણવો. અતિ મેલવાળો પ્રેત જાણવો. સાચાઈ વિનાનો નર અસુર જાણવો.

किन्नर कायरकों कहत । यच्छ एककों योगि ॥

राच्छस निर्दयकों गिनो । वीर बडो उद्योगि ॥४८॥

अर्थ—कायर ते किन्नर कहैवायछे. अेक पुरुषनुं न सारं
करनारो यक्ष कहैवाय. निर्दयने राक्षस ज्ञायो. धरौ न
द्वेष्टाग करनारो वीर ज्ञायो.

करै गुप्त कारज बडो । सो बेताल कहात ॥

ब्रह्मज्ञानि बन विषयि सो । ब्रह्म राच्छस गिनात ॥४९॥

अर्थ—कोय न ज्ञे अेम मोटुं कारज करे ते बेताल
कहैवाय. ब्रह्मज्ञानो जनीने विषय भाग्ये ते ब्रह्मराक्षसभां
जाय.

मूर्ख दशम ग्रह रु खल खर । कटु बोलहिं सो काक ॥

अपनो बोल न पालहिं । सो मानो विन नाक ॥५०॥

अर्थ—मूर्खने दशमे ग्रह ज्ञायो. ज्ञाने गधाडो
ज्ञायो. कटुं ज्ञानारने कागडो ज्ञायो. पोतानुं ज्ञायुं
न पाणे ते नाक विनानो नकटो ज्ञायो.

करहिं घात विश्वास दे । सो हे अवर कसाइ ॥

नास्तिक कीट जु नरकको । देख हु कोउ न ताइ ॥५१॥

(११७)

अर्थ—जे विश्वासघात करे ते जीतो कसार्ह नालुये।
नास्तिकने नरकने कीडा नालुये, ते सामुं धोये लोवुं नही।

चुगलिखोर चंडाल है । धनमदांध सो अंध ॥

सर्प कृतघ्न रु कुटिल बिछु । जो करहिं प्रतिबंध ॥९२॥

अर्थ—याडी करनारे अंडाण नालुये। द्रव्यने भेदे उत्तम
पुरुषनुं अपमान करे ते आंधणो नालुये। कर्मा गुणने न
नाले ते सर्प नालुये। जे वांछे येने धायनुं काम जगाउ ते
वीछी नालुये।

॥ गृहांगोपमा ॥

शिर अटारि मुख द्वार हे । दर्पन दीपक नैन ॥

जारि बारि श्रुति घान हैं । कर बाजू सुखदेन ॥९३॥

अर्थ—धरना अंगोनी उपमा—उपरनी अटारी ते
भस्तक; पारखुं ते भेडाडुं; दर्पण अने दीवा ते धरनी आप्यो
आगणनी जणी ने पारियो ते नाक; ने पालुनी कानते
अने पालुना करा ते हाथ नालुया।

सोपाननकी पंक्ति सो । प्रानापान कहात ॥

जठरपाक पावक मनो । कूप जलशय गात ॥९४॥

(૧૧૮)

અર્થ—પગથિયાંની પંક્તિયો તે પ્રાણપાન વાયુ; રસોઈ કરવાનો જે અગ્નિ તે જ્ઞરાગ્નિ; અને કુવો તે જળાશયનું અંગ જાણવું.

તોરા કલગિ પતાક ધ્વજ । બાર મનો જલધાર ॥

મુક્તા તોરન હાસ્ય મનુ । દંત વિલોલ સુઢાર ॥૫૫॥

અર્થ—ધરતી ઉપરની ધ્વજ તે તોરા ને કલગી; નેવામાંથી પાણીની ધાર વહેતી હોય તે માવાળા; માતિયોનાં તોરણ તે ધરનું હાસ્ય; અને બિલાડની ડાંડી ને ઝુંબર તે ધરના દાંત જાણવા.

જિઠ્ઠા ચંદોવા પલક । પંખા મોંહ છુજાન ॥

જીવ પુરુષ ધી નારિ હૈ । દેવાલય ભગવાન ॥૫૬॥

અર્થ—ઉપરના અંદરવા ને બાહર તે ધરની જીભ; પંખા તે ધરની આંખની પાંપણ; ધરનાં છજાં તે ભમર; ધરનો માલિક જે પુરુષ તે જીવ; ધરની ધણિયાણી તે બુદ્ધિ; અને ધરમાં જે દેવતાનું સ્થાનક તે સાક્ષી રૂપ ભગવાન જાણવા.

॥ સેનાંગોપમા ॥

सेनाकों बेला कहत । सागरकी कविराइ ॥

सूरनके हुंकारको । सिंहनाद उपमाइ ॥ ९७ ॥

अर्थ—सेनाना अंगनी अपमा—सेनाने सागरनी
वेजनी अपमा कवियो आपेछे; ने सूरवीरना ने हुंकार
तेने सिंहनादनी अपमा देवायछे.

बारन रथ बारिद घटा । मेघनाद वादित्र ॥

टंकारव जो चापको । सो समुद्रधुनि चित्र ॥ ९८ ॥

अर्थ—सेनामां हाथी ने रथने वादनानी ध्वजानी;
वाजने मेघना गडगडाउनी अने धनुषना अवाजने
समुद्रनी धुनीनी अपमा देवायछे.

चपला तोमर प्रास असि । ढाल इंदु आरोप ॥

चलत तीर सो मोर सम । पावकास्त्रहै तोप ॥ ९९ ॥

अर्थ—भाजां तरवार ने सांध्यने वीजणीनी; ढालने
अंद्रनी; आलतां तीरने मोरनी अने तोपने अश्वस्त्री
अपमा देवायछे.

चलत शस्त्र संग्राममें । कटत करट हय शूर ॥

ताके रक्त प्रवाहकों । कहत नदी अति कूर ॥ ६० ॥

અર્થ—જુદમાં હથિયારો ચાલવાથી હાથી, ઘોડા ને શુરવીર કપાયછે તેના લોહીનો જે પ્રવાહ; તેને અતિ ભયાનક નદીની ઊપમા અપાયછે.

તામેં ભુજકોં ભુજગ નર । શિરકોં કચ્છપ જાનુ ॥

દ્વિપકોં દ્વિપ હયમુખ મગર । કરટુક મોન હિ માનુ ॥ ૬૧

અર્થ—તેમાં (નદીમાં) હાથને સર્પની; પુરુષના માથા ને કાચખાની; હાથીને ખેટની; ઘોડાના છોડાને મગરની અને હાથના કકડાને માછલાંની ઊપમા અપાયછે.

ધનુષ તરંગ રુ ગુલ્મ તુન । બાલ માનુ શૈવાલ ॥

રેતી કંકર આભરન । બરખાકાલ કુકાલ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ—તેમાં (નદીમાં) ધનુષને તરંગની, ખાણના ભાથાને વેલા ને તરણાંના ગોટાની; મોવાળાને સેવાળની; ધરાણાંને રેતી તથા કાંકરાની અને સંહારૂપી જે કાળ તેને વર્ષાકાળની ઊપમા અપાયછે.

॥મિલિતોપમાવર્ણન॥

ગજપુરતેં જબ દ્વારિકા । આયે હરિ જદુરાઈ ॥

તાહિ સમયકી ઝપમા । બરનો શુકમુખ માઈ ॥ ૬૩ ॥

(૧૨૧)

અર્થ—મિલિતોપમા એટલે એચાર પદાર્થની ભિન્ની થયેલી ઉપમા—હસ્તિનાપુરથી જ્યારે જદુનાથ હરિ દ્વારિકામાં આવ્યા તે સમયની ઉપમા જે શુકદેવજીએ કહીછે તે હું વર્ણન કરું છું.

શ્રી કર કમલ સમૂહમે । શંખ મનો કલહંસ ॥

છત્ર અર્ક પંખા શશો । કુસુમ નચ્છતગન અંસ ॥૬૪॥

અર્થ—જે જે શ્રીભગવાનના હસ્ત કમળ. તેમાં જે શંખ, તેજાણે કમળના સમૂહમાં ખતકપક્ષી કેમ નહોય? એઉપમા જે છે તે ભૂતોપમા એટલે થઈ સહે એવી ઉપમા કહેવાયછે.

વળી શ્રીકૃષ્ણને માથે છત્ર છે તે સૂર્યસમાન છે; ને જે ખાજુ જે પંખા ફરેછે તે ચંદ્રમા છે; ને દ્વારિકાની સ્ત્રીયો જે મહેલ ઉપરથી ડુલનો વરસાદ વરસાવેછે તે નક્ષત્ર ના અંશ એટલે ત્રીણ તારા છે.

વનમાલા જ્યોં ચાપ ત્યોં । ચપલા વસ્ત્ર પિશંગ ॥

અભૂતોપમા યોં બની । ઘનશ્યામ ઘન અંગ ॥૬૫॥

અર્થ—ભગવાને વનમાળા પહેરી છે તેને ઇંદ્રધનુષની ઉપમા, અને પીણું વસ્ત્ર પહેર્યું છે તેને વીજળીની ઉપમા, ને ઘનશ્યામ ભગવાનનું અંગ છે તેને મેઘની ઉપમા ; એ રીતે ઇંદ્ર અભૂતોપમા થઈછે; એટલે સૂર્ય, ચંદ્રમા, નક્ષત્ર, ઇંદ્ર,

(૧૨૨)

ધનુષ, વીજળી ને મેઘ તે એક કાળે ભેળાં થઈ સકતાં નથી
તેથી એ અભૂતોપમા છે. એવી ઉપમાઓ અનેક અથોમાં છે.

॥ગ્રંથપ્રયોજન॥

યૌં ઉપમા બહુ વિધ કહી । કવિનેં ગ્રંથાનિ માંહે ॥

સૌ સબ સંગ્રહ વ્યૌં બને । કહુક કહૌં મેં તાહિ ॥૬૬

અર્થ—એ રીતે ઘણે પ્રકારે ઉપમાઓ કવિયે । એ અંથોમાં
કહી છે તે સર્વેનો સંગ્રહ કાંઈ બની સકે નહી, મેં તે તેમાંની
આ થોડીજ ઉપમા કહી છે.

एक देशते उपमा । लगी रहत सब ठौर ॥

ओर देशकों छोड़िकें । बरनत नर शिर मोर ॥६७॥

અર્થ—સર્વે ઠેકાણે ઉપમા એક દેશથીજ (ઠેકાણેથીજ)
લાગી રહે છે; બાકી બધા દેશ છોડીને નરના શિરોમણિ ને
કવિયો તે વર્ણન કરે છે; કેમજે કમળનાં જોવાં નેત્ર કહ્યાં તેથી
કમળના જોવી શાભાજ કહી છે; પણ કમળના જોવી ઉજવળતા
આંખમાં છે ને તેનીવચે ગોળકની શ્યામતા છે તે કમળમાં નથી
માટે કમળનો વર્ણુ ને શાભાજ માત્ર આંખમાં છે તેથી ઉપમામાં
એકજ દેશનું ગૃહણ થાય છે; કાંઈ સર્વ દેશનું ગૃહણ થતું નથી.

(१२३)

कछुक अबुधके हित अरथ । उपमा संग्रह कीन ॥
पढाहिं बिचारहिं सोइ नर । होहिं अती परबीन ॥ ६८ ॥

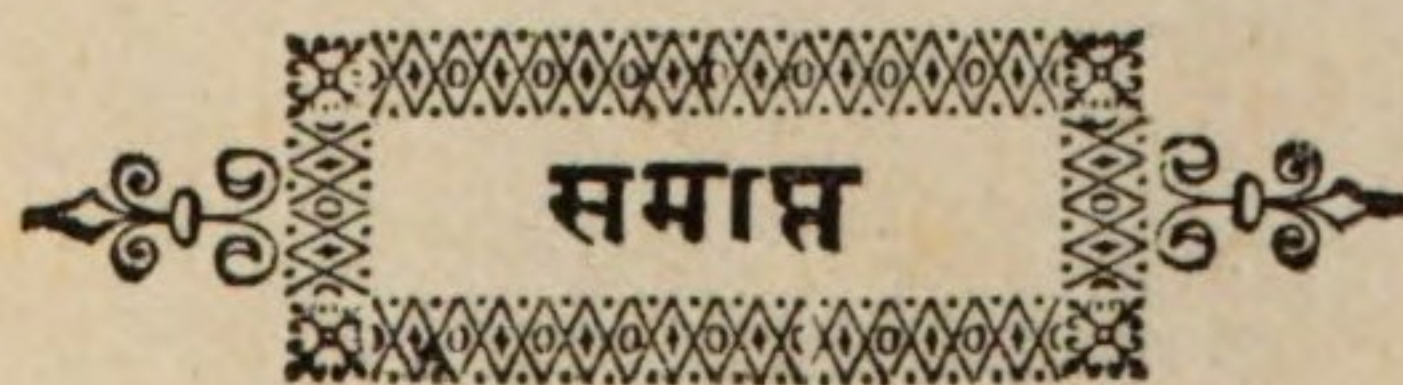
अर्थ—नथी समझता जेवा पुरुषना हित भाटे में उपमा
संग्रह थोडाक कर्योछे ; ते जे नर भाषुशे ते विचारशे ते अति
प्रवीण थशे.

संवत बाइशउान्निशो । पौष कृष्ण हरि दोस ॥
कीनो हीराचंदने । उपमासंग्रह घोष ॥ ६९ ॥

अर्थ—संवत १६२२ ना पौषवद ११ ते दिवसे हीराचंद
उपमासंग्रहना नाद कर्योछे.

इति कवि हीराचंद कृत उपमा संग्रह

सटीक

જાહેર ખબર.

નીચે લખેલા ગ્રંથો મુંબઈ ખારકોટ ભુલેશ્વર પાસે ફિરંગીના દેવળ નજીક રાજેશ્રી જ્યોતીબાલ ઉમીઆશંકરના ઘર પાછળ તખ્તેલા ઉપર હું રહું છું ત્યાંથી મળશે.

કીમત સંસ્કૃત.

૧૧ કાવ્યકલાપ અંક ખેલો
કાવ્ય ૩૭ નો.

૧ લક્ષ્મી સહસ્ત્ર.

૧ વિદગ્ધમુખ્યમંડન સટીક

૧૧૧ ગોતગોવિંદ તથા રાધા
વિનોદ સટીક.

૧૧૧ ધાતુ મંજરી સટીક.

૦) = પુરૂષ સૂકત ગુજરાતી
ટીકા સહિત.

હિંદુસ્થાની

૩૦ યોગવાસિષ્ઠ.

૩૧૧ પિંગળાદર્શ ગુજરાતી
ટીકા સહિત.

૧૧૧ સુંદર શૃંગાર તથા
હીરા શૃંગાર.

૦ = ભાષાભૂષણ, હુમોપમા
વિલાસ, ઉપમાસંગ્રહ મૂળ.

કીમત. ગુજરાતી.

૩ ગુજરાતી કોશાવળી.

૦ = ગાયનશતકભાગખેલો

૦૧ " " બીજો

૦૧ = " " ત્રીજો

૦) = કુમારખોધ.

૦) = કુમારિકાખોધ.

૦૧ નામાર્થખોધ

૦) = વૈરાગ્યખોધ.

આ શિવાય કાશિ કવચક્તા
ને વિદ્યાતમા મારિ આ.
ડત છે તેથી ત્યાંના ગ્રંથો
લેખતા હશે તેને હું મગાવી
આપીશ.

જ્ઞાનસમુદ્ર તથા સુંદર
હુન્નાસે છપાયછે.

ક૦ હી૦ ક૦

Schu

Hirachand Kanji, Kavi

Bhasha Bhushan, by the late Maharajah Jaswatsinhji, of Joudhpore in Marwar;
with Luptopama Vilasa, from an old Manuscript, and Upama Sangraha with
Commentaries in Gujrati Made and published by Kavi Hirachand Kanji. [Auch
m. d. Tit.:] Bhāṇābhūṭa

Bombay 1866

A.or. 4354

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10250933-8